

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Katedra sociální práce

Diplomová práce

Bc. Andrea Dvořáková

Metamorfózy mezigeneračních vztahů v rodině

Metamorphosis of intergenerational relationships in family

Studijní program:

Sociální politika a sociální práce

Vedoucí práce:

Prof. JUDr. Igor Tomeš, CSc.

Praha 2014

Ráda bych na tomto místě poděkovala svému vedoucímu práce Prof. JUDr. Igoru Tomešovi, CSc., za inspiraci pro volbu tématu diplomové práce a především za jeho podporu a cenné rady.

V Praze dne 10. 12. 2014

Podpis:

P R O H L A Š U J I ,

že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 10. 12. 2014

Podpis:

Klíčová slova (česky)

Metamorfóza – mezigenerační vztahy – rodina – vzájemnost – sociální politika - stárnutí
populace – životní cyklus

Key words (in English)

Metamorphosis – intergenerational relationships – family – reciprocity - social policy –
ageing society – life cycle

Abstrakt (česky)

Předmětem předkládané práce jsou metamorfózy mezigeneračních vztahů v rodině, ke kterým dochází v souvislosti se sociálním procesem stárnutí populace. Tento současný demografický trend má totiž své hlubší socioekonomické souvislosti, které v současnosti sociální politika státu dostatečně nereflektuje. Nezbytné je demografické stárnutí vnímat jako metamorfózu celého životního cyklu. Cílem diplomové práce je předložit tezi, že kvalita mezigeneračních vztahů se odvíjí od celého životního cyklu jedince, a tedy i vzájemnost v rodině je možné ovlivnit vhodnými opatřeními sociální politiky. Cílem diplomové práce je na základě dostupných teoretických poznatků, použitím sekundární analýzy dat a komparace získaných údajů potvrdit širší souvislosti procesu demografického stárnutí a upozornit na fakt, že při přípravě sociálně politických opatřeních musí stát reformovat všechny související procesy a nikoliv pouze oblast důchodového pojištění.

Abstract (in English)

The subject of this thesis is the metamorphosis of intergenerational relationships within the family, which occur in the context of the social process of aging. The contemporary demographic trend has its deeper socio-economic context that currently the social policy of the state does not sufficiently reflect. It is necessary to perceive demographic aging as a metamorphosis of life cycle. The aim of this thesis is to present the proposition that the quality of intergenerational relationships is based on the entire life cycle of an individual, and therefore the reciprocity in the family can be influenced by appropriate measures of social policy. The aim of the thesis is (based on the available theoretical knowledge, using secondary data analysis and comparison of the data) to confirm the broader context of demographic aging and draw attention to the fact that in the preparation of social and political reform measures must deal with all relevant processes and not just the area of pension insurance.

Obsah

OBSAH	6
ÚVOD	8
1. ZÁKLADNÍ POUŽITÉ POJMY A JEJICH DEFINICE	10
2. KLÍČOVÉ PREMISY, PŘEDMĚT PROBLEMATIKY, STANOVENÉ CÍLE, CÍLOVÉ SKUPINY A ZPŮSOB JEJICH VYMEZENÍ	14
3. PRÁVNÍ A TEORETICKÝ RÁMEC PROBLEMATIKY	17
3.1. Vybrané teoretické poznatky a principy přístupu k problematice	17
3.2. Mezinárodně právní rámec.....	20
3.3. Právní rámec České republiky.....	23
3.4. Nástroje realizace	24
3.4.1. Služby a dávky pro starší osoby	25
3.4.2. Služby a dávky pro rodinné pečovatele	28
3.4.3. Institut vyživovací povinnosti dospělých dětí ke svým starým rodičům	28
3.4.4. Institut výměnku.....	31
4. EXKURZ DO PROMĚNY RODINNÝCH VZTAHŮ V HISTORICKÉ PERSPEKTIVĚ OD TRADIČNÍ K POSTMODERNÍ SPOLEČNOSTI	34
4.1. Vzdávající potřeba mezigeneračních pout	38
4.2. Vzájemnost v rodině, mezigenerační solidarita a rodinná soudržnost.....	39
4.2.1. Prarodiče a vnoučata	41
4.2.2. Sociální podpora.....	42
5. METAMORFÓZY RODINNÉ VZÁJEMNOSTI V KONTEXTU ZMĚN V ČESKÉ SPOLEČNOSTI	44
6. MEZIGENERAČNÍ VZTAHY V KONTEXTU STÁRNUTÍ POPULACE – ŠIRŠÍ SOCIOEKONOMICKÉ SOUVISLOSTI	48
6.1. Mění se role žen v rodině a ve společnosti	51
6.2. Změny v porodnosti, sňatečnosti a v přístupu k manželství.....	56
6.3. Naděje dožití a její vliv na rodinné metamorfózy	57
6.4. Vzdělávání a změny ve společenské poptávce	59
6.5. Zaměstnání a změny v ekonomických formátech	61
6.6. Souvislosti bydlení s metamorfózami mezigeneračních vztahů v rodině.....	62

7. VYBRANÉ SYSTÉMOVÉ SOUVISLOSTI – NÁSTROJE PRO PODPORU RODINNÉ PÉČE O SENIORY SE ZAMĚŘENÍM NA DEINSTITUCIONALIZACI	64
7.1. Deinstitucionalizovaná péče realizovaná formálními institucemi	65
7.2. Deinstitucionalizovaná péče realizovaná neformálními institucemi	65
7.3. Bariéry procesu deinstitucionalizace.....	66
8. REFLEXE VE STÁTECH EVROPSKÉ UNIE A ZAHRANIČNÍ ZKUŠENOST	68
8.1. Metodologie výzkumu a popis výzkumného postupu	69
8.2. Výsledky výzkumného šetření a interpretace dat	71
8.3. Modely řešení důsledků metamorfóz mezigeneračních vztahů v rodině.....	76
9. DISKUZE A FORMULACE ZÁVĚRŮ VE VZTAHU K TEORII A KE STANOVENÝM PREMISÁM PRÁCE.....	78
9.1. Souvislosti oborových politik a význam možných reformních opatření	82
9.1.1. Sociální souvislosti zdravotní politiky	82
9.1.2. Oblast sociální bezpečnosti	83
9.1.3. Sociální souvislosti vzdělávací politiky	84
9.1.4. Sociální souvislosti politiky zaměstnanosti	84
9.1.5. Sociální souvislosti rodinné politiky	86
9.1.6. Sociální souvislosti bydlení.....	86
9.1.7. Sociální souvislosti migrace	87
ZÁVĚR.....	88
SEZNAM POUŽITÝCH ZDROJŮ	89
SEZNAM TABULEK A GRAFŮ	96

Úvod

Demografické změny a fenomén stárnutí populace se staly předmětem společenského zájmu již na začátku minulého století. Odborníci různých profesí nazírají na tyto změny odlišným úhlem pohledu. Demografové se zabývají změnami v úmrtnosti, poklesem porodnosti a narůstající střední délkou života. Předmětem zájmu ekonomů je přibývání starších osob ve společnosti z hlediska dlouhodobé udržitelnosti důchodových systémů nebo výdajů vynakládaných na zdravotní péči, případně změny na trhu práce vyvolané stárnutím obyvatelstva. Sociální gerontologové se naproti tomu zabývají především samotnými seniory a jejich uplatněním ve společnosti. Sociální politika nahlíží na problematiku stárnutí populace širěji, a to skrze uplatňování a prosazování základních hodnot, které utvářejí paradigmatu sociálního modelu v Evropě. Tyto hodnoty jsou vystavěny na principech rovnosti, důstojnosti, svobody, solidarity, participace a respektují je všechny oborové sociální politiky. Jako každá sociálně politická práce, staví i tato na základních principech a paradigmatu evropského sociálního modelu, které vnímá jako elementární základ pro veškeré sociálně politické úsilí.

Stárnutí populace je společenský proces, který má své hlubší souvislosti nespočívající pouze v přibývání starších osob a generuje pro sociální politiku mnohé výzvy. Inspirací pro diplomovou práci byla stať profesora Tomeše uveřejněná ve Fóru sociální práce (2012), která byla věnována netradiční interpretaci procesu stárnutí populace, v níž autor definuje tento proces jako metamorfózu celého životního cyklu. Diplomová práce se opírá o stejné teze.

Předmětem předkládané práce jsou metamorfózy mezigeneračních vztahů v rodině, ke kterým dochází v souvislosti s demografickými změnami, respektive stárnutím populace a zároveň rostoucí nezaměstnaností (důsledek vytlačování lidské manuální a úřednické práce robotizací a digitalizací). Tento současný demografický trend má, jak je zmíněno již výše, své hlubší sociální, ekonomické i kulturní souvislosti. Práce má za cíl ověřit, případně vyvrátit tvrzení, že v důsledku těchto souvislostí dochází k proměnám vztahů v rodině a mezi generacemi, popsat tyto souvislosti, poukázat na jejich vzájemnou provázanost a zmapovat, jakých aspektů se zmiňovaná problematika dotýká tak, aby bylo možné navrhnout vhodná sociálně politická opatření.

Diplomová práce, jak je patrné z její struktury, je převážně teoretická a vychází ze sekundární analýzy již dříve sesbíraných poznatků. Účelem je shrnout klíčové oblasti, na které musí při řešení této problematiky stát reagovat a vyvrátit v současnosti převládající tvrzení, že jediným

opatření mají být změny v důchodových systémech. Diplomová práce se povinnou solidaritou mezi plátcí a příjemci zabývá pouze okrajově a jen do té míry, do jaké se tento aspekt podílí na ovlivňování vzájemnosti v rodině. Předpokládá se, že vhodná sociálně politická opatření dokáží ovlivnit i kvalitativní úroveň vztahů v rodině a mezi generacemi. Rozsah práce je tedy zúžen a zaměřen především na oblast vzájemnosti v rodině a vztahů dospělých dětí (vnoučat) a jejich starých (pra)rodičů. Součástí diplomové práce je i praktická část, respektive kapitola věnující se na základě sekundární analýzy dat reflexi problematiky ve státech Evropské unie.

1. Základní použité pojmy a jejich definice

Deinstitucionalizace (deinstitutionalization) Deinstitucionalizací rozumíme proces, v němž dochází k transformaci pobytových institucí ve smyslu formalizované struktury pravidel, řádu a filozofie služby i ve smyslu sídla (umístění v objektu a komunitě) tak, aby výsledná struktura a provozování služby byly primárně orientovány na potřeby uživatelů v jejich přirozeném sociálním prostředí, a ne na potřeby formalizované instituce. Je toho dosahováno proměnou institucionální péče v péči v komunitě (MPSV, 2010). V následujících kapitolách se věnujeme procesu a myšlenkám deinstitucionalizace pouze v souvislosti se zajišťováním péče v rodině.

Dlouhodobé onemocnění (long term illness) Dlouhodobé onemocnění, chronické onemocnění, případně onemocnění trvající dlouhou dobu, které vyžaduje zajištění dlouhodobé péče (long term care). Tato péče, která je v současnosti předmětem zájmu všech států Evropské Unie a v odborné společnosti se vedou diskuze o jejím pojetí, je definována nejčastěji jako široké spektrum sociálních a zdravotních služeb, které jsou poskytovány osobám se sníženou soběstačností v některých ze základních sebeobslužných aktivit (OECD, 2013). Dlouhodobé onemocnění se týká všech věkových skupin. Ačkoliv není možné bez zohlednění ostatních aspektů zužovat problematiku na starší osoby, v následujících kapitolách je tento pojem výhradně právě takto zužován. Předmětem celé práce jsou měnící se mezigenerační vztahy v rodině a v souvislosti s tímto vliv metamorfóz na zajištění péče o dlouhodobě nemocného.

Důchodový věk (retirement age) Věk pro vznik nároku na důchod je společenskou konvencí, která vychází z předpokladu, že v daném věku většina lidí nemá sílu věnovat se plnohodnotně výdělečné činnosti (ILO, 1933 in Tomeš, 2011). Z hlediska sociálního konstruktivismu je odchod do důchodu výrazným faktorem, který jednoznačně, neboť statusově, mění člověka ne-starého (zaměstnaného a pracujícího) na člověka starého (v důchodu) (Rabušic, 2002).

Důstojnost (dignity) Pojmem rozumíme nejvyšší hodnotu lidské bytosti, která se projevuje především svobodou jednotlivce na jedné straně a odpovědností za svoje konání na straně druhé. Veřejnoprávní intervence do soukromých vztahů musí tuto základní hodnotu respektovat a nijak ji neporušovat či ohrožovat. V souvislosti s metamorfózou mezigeneračních vztahů nejčastěji hovoříme o důstojném stáří, důstojném odchodu ze života (dying) i o důstojném postavení pečujících.

Generace (generation) Generací bývá nejčastěji označována velká skupina lidí, kteří jsou přibližně stejného věku a vzhledem k obdobným podmínkám, ve kterých vyrůstali, je poji obdobný životní styl nebo způsob myšlení. Toto vymezení generace je nicméně velmi relativní a nepřesné. Navzdory tomuto budeme na generaci pohlížet z hlediska jejích podob, a to „jako na sociální entitu, podstatu generace vzniklé na počátku její dráhy společností a životními fázemi a na faktické obohacení generace na cestě životními fázemi a završení této cesty v generační podobě stáří v konfrontaci s předchozími životními fázemi generace“ (Sak, Kolesárová, 2012, s. 9).

Metamorfóza mezigeneračních vztahů (conversion, metamorphosis of intergenerational relationships) Neboli přeměny vztahů mezi generacemi. K metamorfózám mezigeneračních vztahů dochází v kontextu širších sociálních, ekonomických i kulturních souvislostí a ve svých důsledcích mají vliv na celý soudobý systém sociální ochrany. Metamorfózy vztahů mezi generacemi budeme popisovat především z pohledu vzájemnosti v rodině.

Mezigenerační solidarita (intergenerational solidarity) Mezigenerační solidarita je vzájemná připravenost a ochota generací navzájem si poskytovat podporu. Lze ji definovat jako hodnotu s genezí dlouhou jako je společnost sama a jako jednu z klíčových charakteristik vztahu člověka ke společnosti a k jeho sociálnímu prostředí (Machula, in Matoušek a kol., 2013). Existuje několik teorií mezigenerační solidarity a také modelů měření sociální solidarity v rodině (Jeřábek a kol., 2013). Práce se spíše než na povinnou státem garantovanou solidaritu, jejímž klíčovým tématem je redistribuce zdrojů, zaměřuje na vzájemnost v rodině, tedy kvalitativní rozměr.

Rodina (family) Rodina (nukleární) je v současné době nejčastěji definována jako soužití partnerů - rodičů (sezdaných i nesezdaných), případně soužití jednoho rodiče s minimálně jedním potomkem (biologickým, adoptovaným) (OECD, 2013). Pro účely práce se zabýváme nejen rodinou nukleární, ale i rozšířenou, kam patří prarodiče a další příbuzní.

Rodinná politika (family policy) Rodina se stala předmětem společenského zájmu v 19. století (francouzský Code Napoleon, 1804 nebo Rakouský všeobecný občanský zákoník, 1811) v přímé souvislosti s procesy urbanizace a industrializace, v jejichž průběhu se začaly rozpadat velké, vícegenerační rodiny, které byly schopny postarat se o své potřebné (děti, staré, umírající). Rodinnou politiku lze definovat jako soustavné cílevědomé úsilí subjektů sociální politiky na podporu a ochranu rodiny (předmětem veřejnoprávních intervencí do rodiny je v současnosti především zájem dětí, případně podpora pečujících).

Rodinná soudržnost (family cohesion) Rodinu lze chápat jako nejdůležitější zdroj lidské soudržnosti (koheze). Autoři Blahovec a Jeřábek (2013) popsali souhrnný index rodinné soudržnosti vyjadřující intenzitu vztahů mezigenerační solidarity mezi pečující a pečovanou osobou (seniorem). Tento index má podobu číselné míry rozsahu 0 až 100 (100 je maximální možná míra rodinné soudržnosti).

Stárnutí populace (ageing society) Jedná se o společenský proces, v němž dochází ke změně věkové skladby obyvatelstva. Na tomto procesu se podílí mnoho příčin (sociální, demografické, kulturní, ekonomické...), které se vzájemně prolínají a které mají své hlubší souvislosti.

Sociální riziko (social risk) Sociálním rizikem definujeme události nebo úkony, které mohou vyvolat nežádoucí ohrožení člověka a z tohoto důvodu jsou předmětem veřejné sociální ochrany (Tomeš in Matoušek a kol., 2013). Pokud je riziko společensky uznané za závažné, ekonomicky a sociálně ohrožuje jedince, jeho řešení vyžaduje společenskou ochranu a jedinec není schopen toto riziko odvrátit vlastními silami, hovoříme o sociální události (contingency) (Tomeš, tamtéž). Mezi nová sociální rizika lze zařadit i změny v rodinném systému a v mezigeneračních vztazích a z toho plynoucí nové sociální události (dnes ještě nedefinované).

Sociální ochrana (social protection) Jedná se o souhrnné označení všech soustav, nástrojů a politik (opatření) ve prospěch sociálního bytí obyvatel zahrnující jak obligatorní, tak i fakultativní soustavy.

Solidarita (solidarity) Termín solidarita pochází z latiny a v původním významu solidarita byla užívána jako synonymum k pojmům „posílit, zpevni, soustředit“ (Tomeš, 2012). Klíčovým slovem užívaným pro nejpřesnější definici solidarity je pospolitost a charakteristikami pospolitosti jsou „společné zájmy, vzájemnost, soudržnost a dohody založené na rovnoprávnosti. Solidarita je tedy dobrovolná pospolitost lidí se společnými zájmy, založená na rovnoprávnosti a vzájemnosti (Tomeš, 2012). Solidarita je nezbytným předpokladem a základním principem pro realizaci lidských práv v sociálním státě současnosti.

Stáří (old age) Stáří je přirozené, poslední období lidského života, ve kterém dochází k postupnému omezování funkcí lidského organismu. Jde o výsledek přirozeného biologického procesu, který u každého jedince probíhá jinak. Stárnutí organismu může

probíhat přirozeně (fyziologicky) nebo chorobně (patologicky). V posledních letech se nejčastěji užívá periodizace lidského života podle Světové zdravotnické organizace (WHO), která člení stáří následovně: 60 - 74 senescence (počínající stáří, stárnutí); 75 - 89 sénium (vlastní stáří); 90 a více patriarchy (dlouhověkost). Stáří lze také chápat jako vyvrcholení individuálního života a jako důsledek společnosti, v níž jedinec žil a žije. Stáří nelze vnímat bez kontextu celého životního cyklu (Sak, Kolesárová, 2012). Proces stárnutí je diskontinuitní, tedy v některých etapách života stárne jedinec rychleji, v jiných pomaleji (Haškovcová, 2010).

Vysoké stáří (old old age, longevity) Pojem souvisí s dělením staršího věku podle Světové zdravotnické organizace (WHO). Fenomén vysokého věku (vycházíme z Feilové, 2005 in Janečková in Matoušek a kol., 2013, která označuje za vysoké stáří věk nad 80 let) úzce souvisí s demografickým stárnutím a prodlužováním lidského života ve vyspělých státech světa. Předmětem našeho zájmu je vysoké stáří z toho důvodu, že generuje specifické problémy a lze zaznamenat nárůst této věkové skupiny v populaci.

Vzájemnost (reciprocity) Kvalitativní obsah vztahů v rodině a mezi generacemi podmíněný mnoha souvislostmi. Liší se od povinné solidarity, přestože vzájemnost je prvkem i povinné solidarity (Tomeš, 2010).

2. Klíčové premisy, předmět problematiky, stanovené cíle, cílové skupiny a způsob jejich vymezení

Stárnutí populace vnímáme jako sociální proces, na který musí společnost kontinuálně reagovat a řešit jej. Nezbytné je vnímat tento demografický proces jako metamorfózu celého životního cyklu zahrnující v důsledku tohoto proměny mezigeneračních vztahů, nikoliv jen jako přibývání starších osob. Na tomto tvrzení stojí i základní premisa diplomové práce. Cílem je na základě dostupných teoretických poznatků, použitím sekundární analýzy dat a komparace získaných údajů (se zahraničím) potvrdit, případně vyvrátit klíčovou premisu. Práce si klade za cíl i přínos pro potřeby reformy v oblasti sociální politiky. Základním předpokladem je, že je třeba reformovat všechny procesy související s demografickým stárnutím, tedy procesy zaměstnávání, oblast zdravotní péče, vzdělávání nebo rodinné politiky, nikoliv jen některé aspekty, tedy „*viditelnou koncovku v podobě stáří a starobních důchodů*“ (Tomeš, 2012, s. 74). Předmětem práce jsou tedy metamorfózy mezigeneračních vztahů v rodině v souvislosti se stárnutím populace v kontextu širších socioekonomických a kulturních souvislostí tohoto sociálního procesu. Záměrně se vyhýbáme problematice povinné solidarity a udržitelnosti důchodových systémů a nahlížíme problematiku z pohledu vzájemnosti v rodině (v podstatě jde o kvalitativní úroveň vztahů mezi generacemi). I vzájemnost v rodině je možné ovlivnit vhodnými opatřeními sociální politiky. Jedním z atributů vzájemnosti může být odpovědnost dospělých potomků za poskytování pomoci a podpory svým rodičům, případně prarodičům. Tato odpovědnost může být jak na základě pocitů a emocí, tak na základě legislativně ukotvené povinnosti. Cílem práce je rovněž zmapovat tyto legislativní instituty a vznést myšlenku, do jaké míry s nimi počítat při reformních opatřeních sociální politiky. Předmětem práce je i myšlenka formulace dlouhodobé péče jako nové sociální události (Tomeš, 2012) a její postavení mezi nezbytnými opatřeními sociální politiky.

Cílovou skupinou diplomové práce jsou celé rodiny ve standardním smyslu slova (tedy nikoliv rodiny dysfunkční), především dospělé děti (vnoučata) a jejich vzájemný vztah se starými (pra)rodiči. Zvláštní důraz je kladen na ženy, jejichž role se v rodinném systému a v celé společnosti během několika desetiletí výrazně proměnila a které se i přesto stávají nejčastěji pečujícími o své staré rodiče. V důsledku stárnutí populace se zvyšuje počet starších osob ve společnosti v poměru k mladším generacím, které jsou potencionálními pečovateli. Snižující se dostupnost rodinných pečovatelů je ovlivněna i zvyšujícím se počtem žen, které

vstupují do placeného zaměstnání, změnami v rodinné struktuře, kdy v důsledku zmenšování rodin ubývá potencionálních pečujících. Svou roli sehrává rovněž geografická mobilita rodinných příslušníků, která ztěžuje možnost vzájemné každodenní podpory. Současné trendy při zakládání rodin vedou ke zvyšující se poptávce po adekvátních službách pro děti i rodiče. Zvyšující se rozvodovost, manželské odluky, rekonstituované rodiny vedou k zničení nebo komplikaci při poskytování péče a přijímání odpovědnosti za starší osoby. Další cílovou skupinou jsou tedy osoby pečující, především neformální pečovatelé. V důsledku společenských změn totiž narůstá populace pečujících, kteří poskytují péči jak svým rodičům, tak pomáhají dospělým dětem nejen s péčí o vnoučata, ale i je finančně a jinak podporují (Goodhead, McDonald, 2007). Demografické změny spočívající ve stárnutí populace znamenají pro život rodiny více let společného soužití generací, vzrůstá důležitost prarodičů při plnění rodinných funkcí (například hlídání vnoučat). V průběhu let se také do jisté míry potvrdila odolnost mezigenerační solidarity v čase. Mezigenerační vztahy jsou stále rozmanitější, a to například v souvislosti s měnící se strukturou rodiny (rozvody, nesezdaná soužití, matky-samoživitelky) nebo se vzrůstající dlouhověkostí.

Další cílovou skupinou jsou v nejširším smyslu „staří rodiče“, tedy sociální kategorie osob určená věkem odchodu do důchodu, respektive věkem pro vznik nároku na důchod. Za cílovou skupinu považujeme také seniory trvale závislé na pomoci druhé osoby v důsledku poklesu funkčního potenciálu. Na tuto cílovou skupinu je částečně nahlíženo jako na skupinu osob s odlišnými životními potřebami. Jak uvádí Kubalčíková (2006), struktura potřeb starších osob je stejná jako u všech ostatních příslušníků společnosti, může se však projevit změna v zaměření potřeb i jejich subjektivního vnímání. Autoři Pichaud a Thareauová (1998, cit. In Kubalčíková, 2006) uvádí některé příklady přeměny potřeb, jako například kdy zajištění jedné z potřeb neguje potřebu druhou (např. pocit bezpečí a jistoty při přestěhování se do domova pro seniory a zároveň narušení sociálních vazeb). Lze se domnívat, že struktura potřeb bude odlišná i u dalších podskupin, které jsou další důležitou cílovou skupinou této práce, a to osoby ve skupině „old old“, tedy ve vysokém stáří a dále osamělé ženy, jejichž počet s narůstajícím věkem narůstá. Specifickou cílovou skupinu tvoří osoby s demencí¹. Péče o seniory s demencí je velmi náročná a pro rodiny často nezvladatelná. Cílovou skupinu tvoří

---

¹ Demence, dnes nejčastěji Alzheimerova demence, není přirozenou součástí lidského života, a proto ji označujeme jako součást či projev patologického stárnutí organismu (Vágnerová, 2008).

rovněž starší osoby, které jsou umístěni v ústavním zařízení, v důsledku čehož jsou odtrženi od přirozené komunity, v některých případech i od rodiny. V neposlední řadě velmi důležitou cílovou skupinou jsou osoby na sklonku života a problematika důstojného umírání, neboť i to je indikátorem vzájemnosti v rodině a mezi generacemi.

3. Právní a teoretický rámec problematiky

Teorie a vybrané teoretické poznatky tvoří východiska a rámec veškeré výzkumné a vědecké činnosti. Právo je formalizovanými pravidly pro praxi, které si praktická politika stanovila, často i proti teoretickým poznatkům. Teorie mohou, ale nemusí, být vodítkem pro praktickou pragmatickou politiku. Právo a popsané teorie nám nicméně vytvářejí určité mantinely, v nichž se musíme při popisu skutečností pohybovat, vycházet z nich a respektovat je, ale také upozorňovat na jejich případné nedokonalosti.

3.1. Vybrané teoretické poznatky a principy přístupu k problematice

Sociální politiku, jejímž předmětem je mimo jiné popisovaná problematika, lze charakterizovat mnoha způsoby, ale každá její definice v sobě nezbytně zahrnuje identifikaci společných hodnot, které jsou společným jmenovatelem všech sociálních politik. Tyto hodnoty, jejichž geneze je stará jako samo lidstvo, jsou respektované a uznávané po generace a tvoří nenarušitelná paradigmatata celého evropského sociálního modelu. Těmito základními principy a hodnotami, které tvoří rámec naší problematiky, jsou rovnost (equality), svoboda (freedom), důstojnost (dignity), participace (participation) a solidarita (solidarity). Lze tvrdit, že základním východiskem sociální politiky (a sociální práce) a pojmem nadřazeným výše zmíněným je humanita (humanity), jejíž respektování je předpokladem fungující demokratické společnosti. Jelikož se v následující části statě budeme věnovat hlavně teoretickým východiskům, které mají vztah k metamorfózám mezigeneračních vztahů v rodině a jejím hlubším souvislostem, zmíníme a hlouběji rozvedeme teorie vztahující se k solidaritě a rodinné soudržnosti.

Jedním ze základních principů sociální politiky, od kterého je odvozeno mnoho teorií vztahujících se k naší problematice, je princip solidarity. Vedle dobrovolné solidarity, existuje státem garantovaná povinná solidarita. Podstatou sociálního státu je sociální ochrana občanů a tomu odpovídající povinná sociální solidarita organizovaná státem v rozsahu alespoň životního minima. Sociální stát definujeme jako soubor přirozených a nezadatelných sociálních práv, která jsou zaručena ústavou a ratifikovanými mezinárodními normami (Tomeš, 2012). Solidarita se stala základním lidským právem uznaným v mezinárodněprávních dokumentech (Všeobecná deklarace lidských práv, 1948; Listina základních práv EU, Lisabon 2009 a jiných).

Veřejně organizovaná solidarita se vztahuje na velké předem definované skupiny lidí, občanů a je charakterizována platbami z veřejných rozpočtů. Zpočátku měla charakter dobrovolnosti (Tomeš, 2012). V 19. století byla neúčinnější formou dobrovolné solidarity družstva.

Solidaritu lze definovat i jako závazek k celku, který je nutnou povinností pro zachování osobní důstojnosti jednotlivých lidí ve společnosti (Machula in Matoušek a kol., 2013). Klasické koncepty solidarity jsou neodmyslitelně spojeny s E. Durkheimem, na jehož práci navázala řada sociologů a dodnes je díky němu předmětem zájmu badatelů ve všech humanitních odvětvích vědy. Vzhledem k tomu, že moderní geneze metamorfóz mezigeneračních vztahů sahá až do Durkheimovy doby, je jeho teorie o mechanické a organické solidaritě naším prvotním východiskem. Převažující znaky solidarity jsou především rovnost, shoda zájmů, dobrovolná spolupráce a očekávání reciprocity (Tomeš, 2012, s. 52). V případě mechanické solidarity tvoří podstatu společně sdílené hodnoty a normy lidí žijících v tradiční preindustriální společnosti. Mezi lidmi tvořily tyto internalizované normy a sdílený obdobný způsob života pevné pouto (Jeřábek in Jeřábek a kol., 2013; Durkheim, 1933). Naproti tomu organická solidarita, která je podle Durkheima (1933) slabší než mechanická solidarita, souvisí s rozvojem dělby práce, nástupem průmyslové revoluce, stěhováním lidí do měst, kdy se začaly vytvářet nové vazby mezi lidmi založené především na vztazích vyplývajících z dělby práce (Jeřábek in Jeřábek a kol., 2013). Durkheimova koncepce dokresluje obraz tehdejší společnosti včetně důsledků plynoucích z rozpadu vícegeneračních, převážně zemědělských rodin (blíže o historických perspektivách v následující kapitole) a lze ji využít, jak uvádí Jeřábek (2013), pro inspiraci o úvahách o neformální péči o seniora. Tvrdí, že rodinná solidarita je z této perspektivy procesem o dvou fázích, a to mechanické, kdy se rodina rozhoduje o přijetí péče (nejčastěji se dospělé děti rozhodují, zda se o své staré rodiče budou starat) a organické, kdy se na tuto péči rodina adaptuje. Taktéž je zajímavá teorie, inspirovaná Durkheimovou dualitou, o odlišných rolích, které při zabezpečování péče, zaujímá každý člen (odlišné role především z pohledu genderu). Zde je na místě zmínit i poznatky o konfliktu rolí, ke kterým v drtivé většině u osob, které převezmou péči o své blízké, dochází. Nejčastěji jde o konflikt mezi zaujímanou rolí mimo a uvnitř rodiny, jejichž sladění je obtížné a někdy nemožné (například žena starající se o svou starou maminku versus pracující žena se standardním zaměstnáním).

Durkheimovo třídění solidarity je možné využít i pro odlišení živelné solidarity od organizované. V sociálním čase a v sociálním prostoru se solidarita uplatňuje ve více

podobách, a to jako spontánní a organizovaná solidarita, soukromá a veřejná, dobrovolná a povinná (Tomeš, 2012).

Dalšími významnými autory, kteří se zabývali rodinnou solidaritou, byli Parsons s principem funkcionální propojenosti rodiny, čímž vysvětloval její vlastnosti a dále Merton, který používala pojem soudržná skupina. Stupeň soudržnosti se podle Mertona projevuje jako vlastnost skupiny, jež pak ovlivňuje širokou škálu chování a výkonu rolí členů skupiny (Merton, 1957; Jeřábek in Jeřábek a kol., 2013). Soudržnost rodiny je nejvýznamnějším aspektem při rozhodování o tom, zda rodina převezme péči o svého staršího příbuzného.

Také teoretické poznatky sociologie rodiny vnesly do problematiky mezigeneračních vztahů nové pohledy. Zabývaly se především motivací k solidaritě mezi generacemi a přinesly pojmy jako rodinná sounáležitost (family integration; Hill, 1949), kterou Hill označil za obranný mechanismus proti krizi. Koncem šedesátých let představili autoři Nye a Rushing (1969) teorii šesti dimenzí sjednocování rodiny. Těchto šest dimenzí podle autorů tvoří sdružování, citová spřízněnost, shoda v názorech, funkční spolupráce, soulad norem a sjednocování cílů (Jeřábek in Jeřábek a kol., 2013).

S přeměnami mezigeneračních vztahů a s tím spojeným demografickým stárnutím se objevují teorie nebo spíše modely rodinné péče o starší osoby. V souvislosti s metamorfózami mezigeneračních vztahů a s přihlédnutím k současné situaci rodin spočívající v nízké sňatečnosti, vysoké rozvodovosti nebo bezdětnosti, přicházejí někteří autoři s úplně novými myšlenkami o modelu institucionálního zajištění péče. Tedy to, o čem se v současné době hovoří jako o „horší“ alternativě k domácí péči, popisuje například E. N. Glenn jako vhodnější model péče o staré osoby. Navrhuje, aby se přenesla odpovědnost za tuto péči z rodin, které jsou v současné době velmi zatíženy, na komunitu a společnost (in Jeřábek a kol., 2000).

Vedle klasických teorií o solidaritě, sociální psychologie a sociologie rodiny, přinesla důležité poznatky sociální gerontologie. Poznatky sociální gerontologie a tendence vytvářet sociálně gerontologické teorie vychází především ze společenské potřeby reagovat na důsledky demografického stárnutí (Sýkorová in Matoušek a kol., 2013). Chceme-li zohlednit všechny aspekty a širší souvislosti metamorfóz mezigeneračních vztahů v rodině, je třeba zaměřit svou pozornost i na nejstarší generaci a její fungování ve společnosti. Z teoretických poznatků vybíráme například teorii adaptace na stáří (theories of adaptation in the old age), která předcházela například dnes již překonané teorii vyproštění (disengagement). Ta považovala

stárnutí jedince za nevratný proces, v němž dochází k poklesu výkonnosti, na což nutně navazuje rezignace jedinců na jejich sociální role a vztahy (Sýkorová in Matoušek a kol., 2013). Moderní a dobře argumentovaná je teorie selektivní optimalizace s kompenzací (selective optimization with compensation), kterou představili autoři Baltes a Baltes (1990) a kterou se inspirujeme dále v textu. Tento model bere v úvahu důležitost druhých lidí (dospělé děti, partneři) pro úspěšné stárnutí, vytváření alternativ k chybějícím prostředkům a vytváření odpovídajících příležitostí (Sýkorová in Matoušek a kol., 2013). Nezbytně musíme zdůraznit i význam feministických teorií, které upozornily na nedocení péčovatské role žen odrážející se později na zvládání stáří prostřednictvím nižších penzí a sociálních příjmů (Sýkorová, tamtéž). Jelikož postavení žen je významnou souvislostí metamorfóz mezigeneračních vztahů, budeme z feministických teorií čerpat poznatky i v následujících kapitolách. Významnou součástí teoretického pozadí námi zkoumané a popisované problematiky tvoří poznatky o sociálním fungování jedince v různých životních situacích. Poznatky o sociálním fungování, zmínkou o jejichž existenci uzavíráme tuto kapitolu, budou užívány v následujících kapitolách, proto není nezbytné více se o nich rozepisovat nyní. Pro popis metamorfózy mezigeneračních vztahů v rodině lze využít koncept Bengtsona (2001), v němž autor rozčlenil formy soudržnosti a podpory mezi generacemi a popsal základní typy mezigeneračních vztahů. Blíže se tomuto konceptu taktéž budeme věnovat v následujících kapitolách.

3.2. Mezinárodně právní rámec

Od teoretického pozadí přecházíme k vymezení právního rámce. Právo poskytuje hranice, ve kterých se musíme při svých úvahách pohybovat. Svým úsilím nicméně můžeme i iniciovat jeho změnu. Z tohoto důvodu vybíráme nejdůležitější právní akty, které mají souvislost s problematikou metamorfóz mezigeneračních vztahů, tedy minimálně se týkají mezigeneračních vztahů nebo postavení starší osoby v rodině a mohou tedy být zásadní pro pochopení všech souvislostí. Vzhledem k tomu, že mezinárodní právo a především právo Evropské Unie a z toho plynoucí závazky jsou pro naši problematiku velmi důležité, začínáme právě mezinárodně právním rámcem. Pro úplnost je třeba uvést, že mezinárodní právo je pro nás závazné jen, pokud je v souladu s naší Ústavou a bylo ratifikováno Českou

republikou². Detailnější rozprava nad konkrétními právními akty, je uvedena v následující kapitole věnované reflexi problematiky ve vybraných státech Evropské Unie.

Úvodem začneme vzdálenější historií právních aktů, které se přímo týkaly vztahů mezi dospělými dětmi a starými rodiči. První kodex, který ukládal rodinám pečovat o své staré invalidní příslušníky, byl, Code Civil (1804) a dále Obecný občanský zákoník z roku 1811 (zákon č. 946/1811 Sb.). Tento zákoník, platný i pro České země až do vydání občanského zákoníku komunistickou vládou (č. 40/1964 Sb.), v § 154 stanoví, že „Náklad vynaložený na výchovu dětí nedává rodičům žádného nároku na jmění, jehož děti později nabydou. Upadnou-li však rodiče v nouzi, jsou jejich děti povinny slušně je opatřovati“. V současnosti všechny dosavadní zákoníky nahradil nový občanský zákoník, s platností od 1. 1. 2014. Část zahrnuje i rodinné právo. Code Civil se týkal nejen závazků rodičů k dětem (Art. 203), ale stanovil i vyživovací povinnost dětí ke svým rodičům a ostatním předkům, kteří jsou v nouzi (Art. 205). Také stanovil za určitých podmínek tuto povinnost i zeřům a snachám (Art. 206). Blíže ke Code Civil v kapitole věnované reflexi problematiky ve státech Evropské Unie.

Nyní se dostáváme k popisu moderního právního rámce naší problematiky. Mezinárodní organizace práce (ILO) přijala mnoho úmluv (některé Česká republika neratifikovala) týkající se především zabezpečení starších osob. Pro zajímavost uvádíme z roku 1952 Úmluvu č. 102 o sociálním zabezpečení (minimální standardy) a v roce 1967 Úmluvu o invalidních, starobních a pozůstalostních dávkách (č. 128), které se ale týkají vztahu společnosti ke starým lidem, nikoliv vnitrorodinné vzájemnosti³. V roce 1982 ve Vídni byl Valným shromážděním OSN a Světovým shromážděním pro problematiku stárnutí přijat Mezinárodní akční plán pro problematiku stárnutí (Vienna International Plan of Action on Ageing). Tento plán má doporučující charakter, není tedy závazný. Plán se věnuje především otázkám spojeným s problematikou stárnutí populace a je prvním uceleným dokumentem a podkladem pro dnešní pojetí deinstitucionalizace, tedy v přeneseném významu podpora rodinné a komunitní péče o starší osoby. Valné shromáždění Organizace spojených národů přijalo

---

² Ústavní soud České republiky ruší zákony, které jsou v rozporu s mezinárodním právem, ratifikovaným Českou republikou.

³ Těmto dvěma úmluvám přecházela ratifikace dne 1. 7. 1949 Úmluvy č. 35 o starobním pojištění (průmysl, atd.) a Úmluvy č. 36 o starobním pojištění (zemědělství). Obě úmluvy byly vypovězeny ratifikací Úmluvy č. 128.

16. prosince 1991 Zásady OSN pro seniory (United Nations Principles for Older Persons; rezoluce 46/1991). V tomto dokumentu OSN apeluje na vlády, aby zásady včlenily do svých národních právních řádů⁴. Mezi zmiňované zásady patří nezávislost, zařazení do společnosti, péče, seberealizace a důstojnost. OSN deklaruje, že senioři by měli mít užitek z rodinné péče a měli by žít ve svém domově, jak nejdéle to je možné. I přesto, že není přímo vysloven požadavek na odmítnutí institucionální péče, je patrné, že dokument uznává práva starších osob na setrvání v přirozeném prostředí a na pomoc od rodiny. Je tak dalším dokumentem, který podnítl snahy o podporu rodinné péče o seniory.

V Madridu v roce 2002 byl přijat Mezinárodní akční plán pro problematiku stárnutí (Madrid International Plan of Action on Aging), na který dokumenty České republiky významně navazují. Pro potřeby této práce je důležité zmínit zejména cíl Madridského plánu „Podpora stárnutí v místě bydliště ve vlastní komunitě s náležitým ohledem na individuální preference a finančně dostupné možnosti bydlení pro starší lidi“. Madridský plán na rozdíl od předchozích dokumentů stanovil mechanismy hodnocení a kontroly. Je však dokumentem globálním. Týká se tedy i rozvojových zemí a zdá se, že v důsledku toho nejsou stanovené „prahy“ pro vyspělé země adekvátně vysoké. Madridský plán cílí na oblasti integrace, služeb, vzdělávání, mediálního obrazu stáří, bydlení, bezpečnosti, mobility, komunity (obce) a podpory rodin a pečujících.

Dalším významnějším dokumentem pro problematiku mezigeneračních vztahů a podpory rodinné péče o starší osoby je Regionální implementační strategie k Madridskému akčnímu plánu pro problematiku stárnutí (Regional Implementation Strategy), která byla přijata 13. září 2002 na Ministerské konferenci o stárnutí, organizovanou EHK OSN⁵. Implementační strategie zformulovala oblasti, na které by se měly národní politiky zaměřit, a zařadila do nich například i podporu pečujících rodin. Monitoring provádí Evropské centrum pro sociální politiku a výzkum (European Centre for Social Welfare and Policy Research). Každých pět let se provádí kontrola na ministerských konferencích, naposledy ve Vídni v roce 2012. Světová zdravotnická organizace⁶ (WHO) se rovněž zabývá otázkou práva na život

---

⁴ Stejně jako u Madridského plánu není včleňování těchto zásad pro státy závazné a tedy ani vynutitelné.

⁵ Evropská hospodářská komise OSN (UNECE).

⁶ Nezávislá mezinárodní zdravotnická organizace v rámci OSN.

v přirozené komunitě, a přijala proto dokument Globální města přátelská seniorům (Global age-friendly cities). Mezi další významné dokumenty patří i Světová zpráva o zdraví za rok 2001 (vydaná WHO), která pojednává nejen o problémech, ale i o návrzích na řešení v oblasti zdravotního stavu seniorů (Holmerová, Jurašková, Zikmundová a kol., 2007).

U dokumentů OSN je třeba rozlišovat ty, které mají povahu tzv. hard law, z nichž vyplývají právní závazky států přijmout sjednaná opatření a tzv. soft law, tedy dokumenty, které mají pouze doporučující a interpretační funkci. Výše zmiňované dokumenty pouze apelují na státy ohledně přijetí opatření, která by byla závazná a tedy vynutitelná. Nelze je však podceňovat. Měly by být výchozím bodem pro přijímání právně závazných aktů. Problematický je nicméně fakt, že i navazující akty zůstávají na úrovni doporučení a jejich plnění závisí jen na vůli aktérů. Kromě výše uvedených politických dokumentů, které se zavázaly respektovat vlády členských zemí, existují ještě doporučení a podklady odborných společností (Holmerová, Jurašková, Zikmundová a kol., 2007).

Pro potřeby výkladu rámce metamorfóz mezigeneračních vztahů v rodině je vhodné připomenout i úsilí Rady Evropy a její revidovanou Evropskou sociální chartu (1988, Štrasburk), kterou Česká republika ratifikovala v roce 1999. Zvláště článek 4 Práva starých osob na sociální ochranu: „...umožnit starým osobám, aby si svobodně zvolily způsob života a vedly, jak dlouho chtějí a mohou, nezávislý život v jim známém prostředí...“.

Evropská unie se problematikou mezigeneračních vztahů zabývá především v kontextu stárnutí populace. První zmínky o podpoře setrvání starší osoby v domácím prostředí v zemích dnešní EU lze pozorovat již od 70. let 20. století. Některé státy implementovaly snahy (zejména prosazení práva na život v přirozené komunitě) do národních legislativ. Z primárního práva EU lze připomenout Chartu základních práv EU (2000), která obsahuje v článku 25 Práva starších osob („Unie uznává a respektuje práva starších osob na to, aby vedly důstojný a nezávislý život a podílely se na společenském a kulturním životě“). Základní snahou politiky EU je podpora života v přirozené komunitě. Jednou ze zajímavých iniciativ EU je Evropský rok aktivního stárnutí a mezigenerační solidarity, který byl vyhlášen na rok 2012.

3.3. Právní rámec České republiky

Stejně jako v případě mezinárodního rámce, právní řád České republiky neupravuje problematiku metamorfóz mezigeneračních vztahů, jako spíše vztahy mezi generacemi, nebo

společností a staršími osobami. Důležité je popsat současný právní rámec, stejně jako sledovat vývoj související právní úpravy v čase.

Současný národní právní rámec lze vymezit v nejširším pojetí ústavním zákonem č. 2/1993 Sb., Listinou základních práv a svobod. Podle Článku 10 má *každý občan právo, aby byla zachována jeho lidská důstojnost...* V souvislosti s tímto Článkem lze odkázat na kapitolu o teoretických poznatecích, které se týkají problematiky institucionalizace, resp. zda má pečovat o starší osoby rodina nebo instituce. Podle části odborné veřejnosti ústavní zařízení v dnešním pojetí nemohou toto základní právo člověka plně realizovat. Do popředí zájmu se rovněž více a více dostává problematika důstojného umírání.

Neopomenutelným právním předpisem je nový občanský zákoník účinný od 1. 1. 2014, jehož ambicí bylo upravit veškeré soukromoprávní vztahy jedním kodexem, a který tedy zahrnul i právo rodinné. Základním ideovým podkladem pro rekodifikaci byl návrh občanského zákoníku z roku 1937, který však díky historickým událostem nikdy nevešel v platnost. V oblasti rodinného práva nedošlo k významnějším změnám oproti dřívější úpravě, nicméně i přesto nový občanský zákoník zavádí novou terminologii a některé instituty, kterými se předkladatelé inspirovali v zahraničních právních úpravách (například rodinný závod). Pro potřeby této práce jsou nejdůležitější ustanovení občanského zákoníku týkající se vyživovací povinnosti (§ 910 a násl.) a výměnku (§ 2707 a násl.)

Dalším právním předpisem, který má souvislost s problematikou metamorfóz mezigeneračních vztahů v rodině, je zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách, ve znění pozdějších předpisů. Zákon definuje následující pojmy: Přirozené sociální prostředí jako rodinu a sociální vazby k osobám blízkým, domácnost osoby a sociální vazby k dalším osobám, se kterými sdílí domácnost...; Sociální začleňování jako proces, který zajišťuje, že osoby sociálně vyloučené nebo sociálním vyloučením ohrožené dosáhnou příležitostí a možností, které jim napomáhají plně se zapojit do ekonomického, sociálního i kulturního života společnosti a žít způsobem, který je ve společnosti považován za běžný; Sociální vyloučení jako vyčlenění osoby mimo běžný život společnosti a nemožnost se do něj zapojit v důsledku nepříznivé sociální situace.

3.4. Nástroje realizace

Sociální politika má své nástroje na řešení konkrétních oblastí. Těmito nástroji rozumíme regulaci, dávky a služby. U služeb definujeme především jejich základní principy, přičemž

je nezužujeme pouze na sociální služby ve smyslu zákona č. 108/2006 Sb., o sociálních službách, ale zahrnujeme i služby vymezené zákonem č. 372/2011 Sb., o zdravotních službách. Nástroje realizace v podobě dávek a služeb rozlišujeme na ty, které podporují samostatný život starších osob a ty, které jsou zaměřené na podporu rodin starajících se o starší členy rodiny. Z oblasti právní regulace se zaměříme na institut vyživovací povinnosti dospělých dětí ke svým starým rodičům a na institut výměnku.

3.4.1. Služby a dávky pro starší osoby

Sociální služby dnes vymezuje zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách, ve znění pozdějších předpisů. Zákon rozlišuje služby terénní, ambulantní a pobytové. Pro účely zákona je využívána typologie členící služby na služby sociální prevence, péče a poradenství. Pro starší osoby v současné právní úpravě existují následující služby: osobní asistence, pečovatelská služba, průvodcovská, předčitatelská a tlumočnická služba, odlehčovací služby, centra denních služeb, denní a týdenní stacionář, domovy pro seniory, domovy se zvláštním režimem (Matoušek, 2007). Vyjmenované služby musí především podporovat zdravé seniory v ekonomických aktivitách, podporovat samostatné bydlení a setrvání seniorů v jejich přirozeném sociálním prostředí, podporovat sociální komunikaci v sociálním prostředí a nabídnout aktivity pro volný čas, aby senioři neztratili smysl života a duševně předčasně nezestárli (Tomeš, 2011). Mezi zdravotní služby, které jsou upraveny zákonem č. 372/2011 Sb., o zdravotních službách, řadíme hospice, které jsou nestátními zdravotnickými zařízeními fungujícími na principu paliativní medicíny. Jejich primární snahou je zajistit právo na důstojné umírání. S hospicovým hnutím a jeho rozšiřováním souvisí i další služby, a to domácí paliativní péče, která spočívá v péči o umírajícího člena rodiny v jeho přirozeném prostředí. Dalšími zdravotními službami jsou geriatrická nemocniční oddělení, která „slouží k posouzení funkčního stavu a diagnostice, individualizované léčbě typicky geriatrických syndromů, stavů, které nejsou indikovány na jiná oddělení nemocnic, anebo není hospitalizace pacientů na těchto odděleních možná z důvodů jejich specifických potřeb (demence, poruchy chování atd.) a s ohledem na multimorbiditu. Součástí činnosti těchto oddělení je také včasné plánování propuštění, stanovení plánu dalšího postupu a posouzení potřebnosti dalších služeb. Geriatrická postakutní oddělení (návratná péče) slouží geriatrickým pacientům s potřebou doléčení, rehabilitace a zlepšení soběstačnosti“ (Holmerová, Jurašková, Zikmundová a kol., 2007, s. 51). Specializované zdravotnické jednotky, které jsou běžnou součástí nemocnic a které také lze zařadit mezi služby na sociálně

zdravotním pomezí zaměřující se především na starší osoby, jsou léčebny dlouhodobě nemocných. Léčebny dlouhodobě nemocných jsou přetížené z důvodu nedostatečného zajištění navazujících služeb a z důvodu nízké motivace rodin a samotných uživatelů k přechodu do těchto navazujících služeb vzhledem k ekonomickým nákladům.

Elementárním předpokladem pro fungující služby pro starší osoby je efektivní spolupráce mezi zdravotními a sociálními službami. Klíčovými právními předpisy, které upravují spolupráci zdravotních a sociálních služeb, respektive poskytování zdravotní péče v zařízeních sociálních služeb, jsou, mimo zákona o sociálních službách, zákony č. 372/2011 Sb., o zdravotních službách a č. 48/1997 Sb., o veřejném zdravotním pojištění.

Zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách stanoví v § 36, že rozsah a podmínky zabezpečení a hrazení zdravotní péče o osoby, kterým se poskytují pobytové služby v zařízeních sociálních služeb (taxativně vymezeno - týdenní stacionáře, domovy pro osoby se zdravotním postižením, domovy pro seniory, domovy se zvláštním režimem), upravují zvláštní právní předpisy. Tímto zvláštním předpisem je zákon č. 48/1997 Sb., ve znění pozdějších předpisů. § 36 dále stanoví, že ošetrovatelská a rehabilitační péče je osobám (uživatelům) poskytována především prostřednictvím zaměstnanců zařízení, kteří mají odbornou způsobilost k výkonu zdravotnického povolání podle zvláštního právního předpisu. V současnosti existují poskytovatelé pobytových sociálních služeb, kteří zaměstnávají zdravotní sestry (konkrétně se jedná o odbornost 913 – všeobecná sestra v sociálních službách) a poskytovatelé, kteří zajišťují zdravotní péči svým uživatelům externě (prostřednictvím služeb home care). Druhá varianta zajištění a poskytování zdravotní péče byla umožněna poměrně nedávno novelou zákona o veřejném zdravotním pojištění.

Poskytování zdravotní péče v pobytových zařízeních sociálních služeb je odlišné od poskytování zdravotní péče ve zdravotnických zařízeních především benevolentnějšími podmínkami k zahájení poskytování péče. Zákon č. 372/2011 Sb., o zdravotních službách stanoví, že zdravotní služby je možné poskytovat v zařízeních sociálních služeb bez získání oprávnění. Poskytování zdravotních služeb je poskytovatel sociálních služeb povinen před jejich započítáním pouze oznámit krajskému úřadu příslušnému podle místa jejich poskytování. Při poskytování zdravotních služeb, tedy ošetrovatelské a rehabilitační péče, je poskytovatel povinen plnit podmínky stanovené zákonem (odbornost personálu, pojištění odpovědnosti, mlčenlivost a vedení zdravotnické dokumentace).

Zdravotní péče v pobytových zařízeních sociálních služeb je podle zákona č. 48/1997 Sb., o veřejném zdravotním pojištění označována jako zvláštní ambulantní péče. Za účelem zajištění věcného plnění při poskytování ošetrovatelské péče uzavírají Všeobecná zdravotní pojišťovna České republiky a ostatní zdravotní pojišťovny zvláštní smlouvy s poskytovateli sociálních služeb. Příslušná zdravotní pojišťovna zvláštní smlouvu uzavře, pokud o to poskytovatel sociálních služeb požádá a současně prokáže, že ošetrovatelská péče bude poskytována zdravotnickými pracovníky poskytovatele sociálních služeb, kteří jsou způsobilí k výkonu zdravotnického povolání podle zvláštních právních předpisů. Ošetrovatelská a rehabilitační péče je hrazena z fondu veřejného zdravotního pojištění, a to na základě splnění následujících podmínek: indikace lékařem, postup lege artis, správné zaznamenání výkonu a vyfakturování zdravotní pojišťovně. Systém úhrad je však nedostatečně ošetřen. V praxi dochází ke konfliktům, které spočívají v nejasně nastavených hranicích mezi zdravotním a sociálním segmentem péče. Tento nežádoucí stav vede k rozporům mezi poskytovateli a zdravotními pojišťovnami.

Peněžité dávky jsou přiznávány na základě splnění věcných (sociální událost), systémových (příslušnost k sociálnímu systému nebo k soustavě) a formálních (procesní způsobilost, splnění formálních náležitostí při podání žádosti) podmínek. Z povinného důchodového pojištění jsou odvozeny dávky starobních, vdovský a vdoveckých a invalidních důchodů. Pro případ, že se starší osoba dostane do stavu hmotné nouze, příspěvek na živobytí a doplatek na bydlení, případně mimořádná okamžitá pomoc. Ze systému státní sociální podpory je možné čerpat na základě zákonem stanovených podmínek příspěvek na bydlení.

Zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách kromě definice sociálních služeb, zavádí příspěvek na péči. Tímto příspěvkem se stát podílí na financování péče a podle §7 tohoto zákona je určen osobám, které jsou závislé na pomoci jiné osoby za účelem zajištění potřebné péče. Smyslem příspěvku je, aby si osoby závislé na pomoci druhých mohli koupit potřebnou službu, díky níž budou moci setrvat v přirozeném prostředí nebo prostředí respektující jejich lidskou důstojnost. Problematický je ovšem fakt, že příspěvek na péči nebývá oprávněnou osobou využít tímto způsobem, tedy efektivně.

Principem sociální politiky je důstojnost, jejíž naplňování je i základním předpokladem pro poskytování služeb.

3.4.2. Služby a dávky pro rodinné pečovatele

Rodinným pečovatelem se rozumí osoba, která pečuje o blízkého člověka a tuto činnost nevykonává jako profesi, tedy za mzdu. Systém nástrojů v podobě služeb a dávek v České republice na podporu osob, které neformálně pečují o blízkého v jeho přirozeném prostředí, výstižně popisuje ve svém článku Horecký (2013), když poukazuje na „dlouhodobou podporu familialistických tendencí a spoléhání se na to, že osobní péče je především péčí z lásky.“ Jak dále uvádí, rodinní pečovatelé narážejí na nedostatek profesionálních sociálních a zdravotních služeb, nedostatek finančních prostředků na zakoupení služeb určených pro jejich blízké i pro ně samotné, nebo na nedostatečnou následnost a koordinaci těchto služeb. Z jeho zjištění vyplývá, že relativně lépe jsou na tom ti, kteří pečují o zdravotně postižené děti než pečující o seniory.

Goodhead a McDonald (2007) ve své práci popisují možnou podporu pečujících osob, která zahrnuje respitní služby⁷, pečovatelské služby, poskytování informací, podporu komunity a širší rodiny, podpůrné skupiny, oblast zdravotní politiky⁸.

3.4.3. Institut vyživovací povinnosti dospělých dětí ke svým starým rodičům

Za jeden z nástrojů sociální politiky v podobě regulace považujeme institut vyživovací povinnosti dospělých dětí ke svým starým rodičům. Stejně jako Code Civil (1804), upravoval vyživovací povinnost v našich podmínkách nejprve Obecný občanský zákoník z roku 1811 (zákon č. 946/1811 Sb.). Tento zákoník, platný i pro České země, v § 154 stanoví, že „*Náklad vynaložený na výchovu dětí nedává rodičům žádného nároku na jmění, jehož děti později nabudou. Upadnou-li však rodiče v nouzi, jsou jejich děti povinny slušně je opatrovati*).

Po roce 1948 v souvislosti s politickými změnami došlo k výrazným legislativním změnám, u nichž se jejich předkladatelé inspirovali především v právu totalitního Sovětského svazu.

---

⁷ Podle § 44 zákona č. 108/2006 Sb., o sociálních službách se jedná o odlehčovací službu, která je vedle sociálního poradenství v podstatě jedinou sociální službou, která je primárně cílena na úlevu pečujících osob. Odlehčovací služby jsou poskytovány buď terénní formou, tedy v přirozeném prostředí uživatele, nebo formou pobytovou, tedy v institucionálním zařízení.

⁸ Například finanční kompenzace v případě postižení nebo nemoci, hodnocení potřeb pečujících, kompenzace pro pečující, kteří potřebují volno ze zaměstnání, odstranění nevýhod v důchodovém systému. V České republice jsou tyto otázky předmětem zájmu především sociálních systémů.

Došlo k vyčlenění rodinného práva z občanského zákoníku (tento stav se změnil až v současnosti přijetím nového občanského zákoníku, kdy se ustanovení rodinného práva opět stala součástí občanského práva hmotného). V roce 1949 byl přijat zákon č. 265/1949 o právu rodinném. Následuje výběr zajímavých ustanovení upravující problematiku vyživovací povinnosti dětí ke svým rodičům.

Novelizací z roku 1959 v § 70 se stanoví vyživovací povinnost, a to v následujícím rozsahu.

(1) Z poměru příbuzenství plyne příbuzným v pokolení přímém vzájemná povinnost poskytovat si úhradu na osobní potřeby (vyživovací povinnost). Dítě, které má příjmy z vlastní práce a žije ve společné domácnosti s rodiči, je povinno, je-li toho potřebí, přispívat na výživu rodiny. (2) Dítě, které je ve výživě rodičů a s nimi také žije, je povinno doma pomáhat.

Zákon č. 94/1963 Sb., o rodině v ustanovení o vzájemné vyživovací povinnosti rodičů a dětí stanoví v § 87 následující:

(1) Děti, které jsou schopny samy se živit, jsou povinny zajistit svým rodičům slušnou výživu, jestliže toho potřebují. (2) Každé dítě plní tuto vyživovací povinnost takovým dílem, jaký odpovídá poměru jeho schopností, možností a majetkových poměrů k schopnostem, možnostem a majetkovým poměrům ostatních dětí. Zákon také v § 88 deklaroval, že předci a potomci mají vzájemnou vyživovací povinnost.

Od ledna 2014 nabyl účinnosti nový občanský zákoník (zákon č. 89/2012 Sb. ze dne 3. února 2012). V souvislosti s touto rekonstrukcí soukromého práva se stalo právo rodinné opět jednou z částí zákoníku. Vybraná ustanovení k vyživovací povinnosti dětí vůči svým rodičům jsou následující:

§ 910 (1) Předci a potomci mají vzájemnou vyživovací povinnost; (3) Vzdálenější příbuzní mají vyživovací povinnost, jen nemohou-li ji plnit bližší příbuzní.; (4) Nejedná-li se o poměr rodičů a dítěte, předchází vyživovací povinnost potomků vyživovací povinnosti předků.

§ 911 Výživné lze přiznat, jestliže oprávněný není schopen sám se živit;

§ 915 (1) Životní úroveň dítěte má být zásadně shodná s životní úrovní rodičů. Toto hledisko předchází hledisku odůvodněných potřeb dítěte; (2) Dítě je povinno zajistit svým rodičům slušnou výživu.

Zásadní změnou mezi ustanoveními z let padesátých a lety dřívějšími je pojetí, resp. de facto definice dítěte, které je povinno přispívat na výživu svým rodičům. Z ustanovení z roku 1959

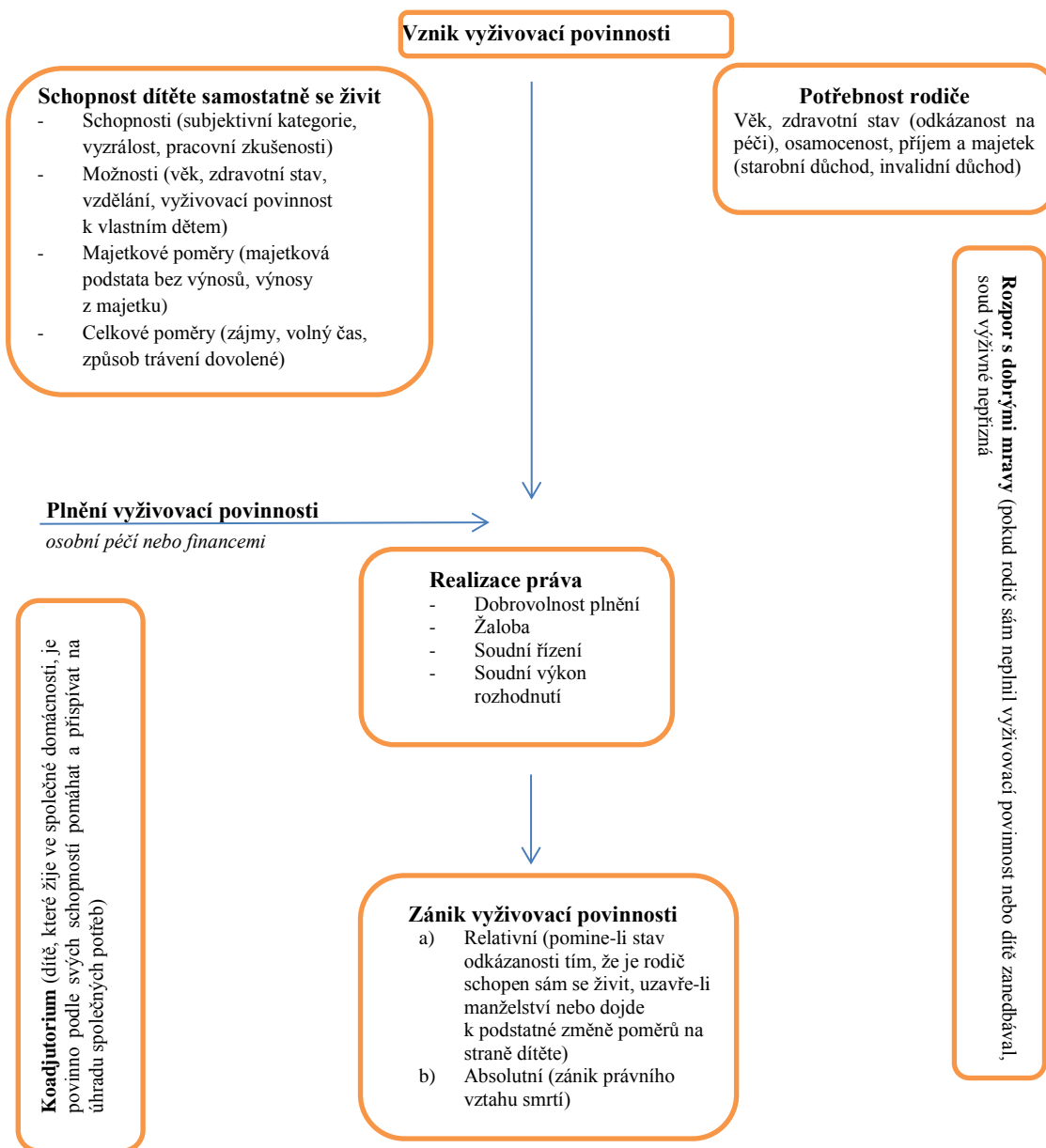
vyplývá, že dítě, které je povinno na výživu rodičů přispívat, žije s nimi ve společné domácnosti. V šedesátých letech již tato podmínka společného soužití stanovena není a tento stav platí i po přijetí nového občanského zákoníku. Je zajímavé, že panuje shoda mezi začátkem 19. století a moderním pojetím na míře zabezpečení výživy ze strany dítěte. Již zákoníkem z roku 1811 je stanoveno, že dítě musí zajistit „slušnou“ výživu, ačkoliv rodiče nemají nárok na jmění dítěte, kterého dosáhne. Moderní pojetí vyživovací povinnosti potomků k předkům se v tomto shoduje.

Závěrem je třeba zmínit, že ačkoliv právní řád České republiky obsahuje institut vyživovací povinnosti dětí ke svým rodičům, tato ustanovení se v praxi téměř neuplatňují. Není obvyklé, aby se rodič soudil se svým dítětem o zajištění výživy. Naopak z praxe je známo, že dospělé děti většinou toto hmotné zabezpečení svým rodičům dobrovolně poskytují (například doplácí za poskytované služby, je-li jejich blízký v institucionální péči).

Následující schéma popisuje aspekty vyživovací povinnosti dospělých dětí ke svým rodičům od vzniku této povinnosti až po její zánik.

Tabulka č. 1: Schéma vyživovací povinnosti dětí k rodičům

Účelem vyživovací povinnosti je zabezpečení a úhrada odůvodněných potřeb rodičů, pokud toho potřebují

Zdroj: vlastní zpracování

3.4.4. Institut výměnku

Dalším institutem, který má vazbu k mezigeneračním vztahům a jejich metamorfózám v čase je institut výměnku. Výměnek (vejminek) je odvozen od slovesa vymínit si a znamená právo

dožít na konkrétním místě s rentou a službami (Rejzek, 2014). Výměnek, užívaný výhradně ve venkovském prostředí, byl součástí statku a sloužil jako místo dožití pro původního statkáře, který již nemohl hospodářství spravovat. Institut výměnku mu zaručoval právo na doživotní ubytování a materiální zabezpečení (dnes bychom to nazvali jako věcné dávky). Na výměnek odcházel nejčastěji starý otec, který předal hospodářství svému synovi. Takzvaný výměnkářský systém neměl zdaleka jen pozitiva, jak připomíná Haškovcová (2010) dílo Karla V. Raise, který líčí nelehký život výměnkářů. Ani v tradičních vícegeneračních rodinách nestačilo spoléhat na dobré vztahy.

Institut výměnku nezanikl, navzdory tomu, že tento termín považujeme za zastaralý a spojujeme ho s dobou dávno minulou. První právní úpravou, která kodifikovala dříve zvykové právo mezi dětmi a starými rodiči, byl rakouský Všeobecný zákoník občanský z roku 1811. V dobách komunistického Československa byl tento institut zrušen, navzdory tomu však zcela nevymizel. Dřívější právní úprava jej, podle některých autorů (Zeman, 2013), nazývala jako věcné břemeno užívání. V praxi toto ustanovení způsobovalo problémy v případech, kdy se vlastník a uživatel nemovitosti dostali do rozporu. Nový občanský zákoník navrácí některé tradiční instituty a vrací se k původní terminologii a § 2707 odst. 1 stanoví, že *smlouvou o výměnku vlastník nemovité věci vyměňuje v souvislosti s jejím převodem pro sebe nebo pro třetí osobu požitky, úkony nebo práva sloužící k zaopatření na dobu života nebo na dobu určitou a nabyvatel nemovité věci se zavazuje zaopatření poskytnout. Není-li stanoveno nebo ujednáno jinak, rozhoduje pro obsah práv výměnkáře místní zvyklost.* „Obsah výměnku je širší, nejedná se o pouhé zajištění bydlení, požitků, úkonů nebo práv, ale o zajištění pomoci výměnkáři v případech nemoci, úrazu nebo podobné nouzi. Tato povinnost je uvedena v § 2709 OZ a vzniká přímo ze zákona, nemusí proto být sjednávána smluvně. Zřejmě se jedná o zakotvení zkušeností spojených s tradičním pojetím výměnku jako institutu spojeného s odchodem hospodáře na odpočinek, dnes bychom řekli do důchodu. V těchto případech bude osoba zavázaná ze smlouvy o výměnku povinna pomoci výměnkáři pomocnými úkony. Co jsou pomocné úkony NOZ nekonkretizuje, lze však předpokládat, že se bude jednat zejména o pomoc při nákupech nebo údržbě domácnosti. Do jaké míry bude za pomocný úkon možné považovat ošetřování nelze odhadnout. Této povinnosti se bude možné zprostit zprostředkováním umístění výměnkáře ve zdravotnickém nebo podobném zařízení“ (Zeman, 2013). Z výše uvedeného je tedy zřejmé, že institut věcného břemene je podstatně užší než obsah institutu výměnku. Je otázka, do jaké míry

se bude tzv. vejminek uplatňovat v praxi a jen s odstupem času půjde hodnotit jeho faktické dopady do mezigeneračních vztahů.

4. Exkurz do proměny rodinných vztahů v historické perspektivě od tradiční k postmoderní společnosti

Existuje mnoho definic, jejichž snahou je co nejuvýstižněji charakterizovat pojem *rodina*. Psychologické, sociologické, případně demografické definice se shodují na tom, že pojem rodina v sobě zahrnuje vždy jakési společenství lidí. Intuitivně lze rodinu popsat jako soužití rodičů s dětmi. Nezapomínejme ani na prarodiče, jejichž role se v rodinném systému stále mění a vyvíjí. Psychologický slovník, s jehož definicí se lze ztotožnit, charakterizuje rodinu jako společenskou skupinu, která je spojena manželskými nebo pokrevními vztahy, odpovědností a vzájemnou pomocí (Hartl, Hartlová, s. 512). Definice přesahuje rámec biologické příbuznosti o aspekt vzájemnosti mezi členy rodiny. Rodina v nejširším pojetí je chápána jako „celek rozličných konstelací takové formy života, která obsahuje minimálně dvougenerační soužití dětí a rodičů, má trvalý charakter a vykazuje pevné vazby mezigenerační a vnitrogenerační solidarity“ (MPSV, 2004). Za trvalý charakter lze považovat neměnnost rodiny jako sociální instituce a její nezpochybnitelné postavení ve společnosti v plnění základních rodinných funkcí. Pevné vazby v rodině mezi generacemi i uvnitř jedné generace se ukazují jako velmi důležité elementy pro fungování rodiny a plnění jejich funkcí vůbec.

V historické perspektivě sehrály důležitou roli procesy urbanizace a industrializace, neboť ve svém důsledku vedly k rozpadu tradičních vícegneračních rodin. Postupně došlo ke zprerhání vazeb mezi nukleární rodinou a venkovem, tedy se zemědělskou oporou (Tomeš, 2010, s. 237-238). Tato vývojová etapa v podstatě odstartovala veřejnou solidaritu, jejímž základním požadavkem bylo zmírnit existenční ohrožení plynoucí z nedostatku příjmů. To, co bylo dříve přirozeným úkolem vícegnerační rodiny, převzal postupně do své kompetence stát. Dopady procesů urbanizace a industrializace v 19. století na vícegnerační soužití byly mnohokrát literaturou, především sociologickou, popsány. Tehdy převážně zemědělské rodiny jsou považovány dnešní optikou za schopné uspokojit potřeby svých členů bez intervencí státu. Toto však neznamená, že rodiny byly schopné reagovat na potřeby členů bez problémů nebo k tomuto byly více ochotné než rodiny v současnosti. Stejně jako dnes, dovolujeme si tvrdit, záleží spíše na kvalitativní úrovni vztahů v rodině než na společném soužití více generací. Navíc podle Haškovcové (2010) nelze tvrdit, že vícegnerační soužití byla v západní Evropě běžným jevem. „Rodinu reprezentovali rodiče a jejich děti a staří lidé žili samostatně. Rekonstrukce tradičních

evropských rodin přinesla četná překvapení... Až do konce 18. století byla rodina vnímána jako hospodářské společenství a zahrnovala i členy, kteří nebyli pokrevními příbuznými... Starým lidem posloužili a dosloužili třeba čeledíni nebo děvečky. Teprve později je pojem rodiny chápán jako společenství pokrevně spřízněných osob“ (s. 57).

V důsledku t společenských procesů urbanizace a industrializace se vícegenerační tradiční rodiny rozpadly a vznikly rodiny malé, dnes označované jako nukleární, které byly závislé na ekonomických činnostech svých členů. Tato závislost způsobovala rodinám mnoho problémů a v důsledku ve společnosti vyvolávala narůstající napětí, na které stát musel reagovat především intervencemi ve prospěch nízkopříjmových rodin (Tomeš, 2011). Rodina se ocitla v ohrožení mnoha nežádoucími jevy a z těchto důvodů se ve 20. století stala předmětem zájmu sociální politiky. Zásadním přínosem v oblasti rodinné politiky je Myrdalovský model pojmenovaný podle švédského odborníka na tuto oblast Gunnara Myrdala (1898 – 1987), který se zabýval poklesem porodnosti v době hospodářské krize ve Švédsku a měl výrazný vliv na formování moderní sociální politiky (Pressman, 2005). Vymírání populace vyřeší podle Myrdala silný stát, jehož politika se zabývá především odstraňováním chudoby a zmírňováním sociální nerovnosti. Myrdalova rodinná politika byla založena na principu univerzálnosti a rodinné přídavky a příspěvky nepodléhaly zkoumání nároku⁹ (Carlson, 1990).

Podle Možného (2006) lze popsat změny, kterými prošly rodinné vztahy od tradiční až k postmoderní společnosti. Zatímco struktura tradiční rodiny je široká a tvořena více generacemi, moderní rodinu charakterizuje soužití manželské, nukleární. Struktura postmoderní rodiny je podle Možného individualizovaná, variabilní (zvyšující se počet nesezdaných párů, matek samoživitelek i zvyšující se povědomí o gay a lesbických rodičovstvích). Autorita je v tradičním rodinném uspořádání spjata s rolí otce, u moderní rodiny je patrná funkční segregace, tedy autorita spojená v určitých situacích s otcem i s matkou. Pojetí autority v postmoderní rodině je velmi slabé, spíše podle individuálních

---

⁹ Myrdal prosazoval veřejné sociální služby fungující na principu univerzálnosti a dále na principech „podle potřeb“ (například v oblasti zdraví) a „podle výkonu“ (například v oblasti nezaměstnanosti). Socioekonomický rozvoj je podle Myrdala základním předpokladem pro odstranění chudoby. Odmítal ekonomiku založenou na hesle „laissez faire“, která podle Myrdala plodí ekonomické nerovnosti a způsobuje chudobu. Gunnar Myrdal byl za svůj přínos oceněn v roce 1974 Nobelovou cenou za ekonomii (Carlson, 1990).

preferencí. Mezigenerační přenos je v tradičních rodinných vztazích charakterizován jako patrilinéární a autoritativní, v moderních rodinných vztazích je spíše demokratický a v postmoderní rodině je mezigenerační přenos podle Možného slabý.

Proměny rodinných a mezigeneračních vztahů ovlivnily podle Možného (2006) i následující aspekty. Například Možný uvádí, že „padl monopol na legitimní sex, který po staletí držela rodina v křesťanském kulturním okruhu. Přestože rodina ztratila monopol na legitimizaci sexu, mohla dále fungovat jako institucionalizovaná legitimizace reprodukčního aktu. Protože nové technologie, jako například hormonální antikoncepce, postavily podle Možného poprvé v dějinách lidstva účinnou bariéru mezi sex a početí, i při legitimizaci mimomanželského sexu tak mohl rodině zůstat monopol na plození dětí, což skutečně také dlouho zůstával. Avšak od počátku 70. let 20. století strmě narůstá počet dětí narozených mimo manželský svazek. Tradiční rodina přispívala podle Možného ke stabilitě i tím, že výběr partnera byl v rukou rodičů (z důvodu společenského postavení rodiny, majetku a kulturních norem). V oblasti rozvodovosti a uzavírání nových manželství změna nastala především ve chvíli, kdy se uzavření manželství stalo předmětem občanské smlouvy (odlišnost od dříve ryze křesťanského pojetí spočívající v nerozlučnosti manželského svazku), tedy právním aktem, jehož zrušení je možné iniciovat jen z jedné strany. Další významnou změnou, která ovlivnila rodinný systém a mezigenerační vztahy, bylo oddělení bydliště od pracoviště. Navíc formální instituce převzaly dosud nezastupitelné funkce rodin (vzdělávání dětí, síť sociálních zařízení převzaly péči o nemocné, postižené a staré)

V postmoderní době rodina a její příslušníci čelí mnoha novým rizikům a zároveň příležitostem. Někteří autoři (Giddens, 2012, Fergusson, 2004) poukazují na nové formy ohrožení rodiny z důvodu změny v interakcích, ke kterým došlo v důsledku společenských přeměn. Tyto interakce poskytovaly rodinám jistou strukturovanost a přinášely jasná očekávání rodičů vůči dětem, mužů vůči ženám a podobně. Muži byli po generace označováni za živitele rodiny, činností ženy byla péče o domácnost a úkoly vyplývající z mateřství. Podle Fergussona (2004) tato očekávání dávala rodině pocit jistoty a sounáležitosti, protože existoval řád založený na tradici. Ke změnám došlo v 60. letech 20. století díky procesům individualizace. Jak uvádí Navrátilová (2013, in Matoušek a kol., s. 360), „ztráta sociální ukotvenosti a sociální identity rodin a s ní spojená nejistota a nejednoznačnost společenských očekávání vůči rodinám výrazným způsobem ovlivňují život rodin. Pro rodiny to znamená,

že se musejí vyrovnat s novými situacemi a výzvami, které mění charakter interakcí jak mezi jednotlivými členy rodiny navzájem, tak mezi nimi a subjekty jejich sociálního prostředí.“

Matoušek (in Matoušek a kol., 2013) uvádí, že pouto mezi dospělými je zajišťováno mimo jiné systémem sociální kontroly. V postmoderní společnosti¹⁰ slábnou tradiční způsoby této kontroly, a proto se rodina a manželské a partnerské vztahy stávají oslabenou, křehkou institucí. Matoušek (tamtéž, s. 362) vysvětluje, z jakého důvodu narůstá počet rozvodů, a to tak, že „ve vyspělých společnostech se stále prodlužuje délka lidského života; ta dává možnost navazovat nové vztahy způsobem označovaným jako seriální monogamie. Ekonomická prosperita těchto společností a existence sociálního státu jednotlivce jistí natolik, že na spolupráci s partnerem/rodinou není existenčně závislý; může si tedy dovolit od partnera se odpoutat.“ Keller (2009) popisuje „flexibilizace rodiny“, která úzce souvisí s často diskutovanou krizí současné rodiny. Keller tento jev vysvětluje tím, „že manželský svazek ztrácí svoji nadindividuální závaznost a z rodiny se stává jen jakási průchozí instituce, jejíž složení se průběžně a stále rychlejším tempem obměňuje“.

Zajímavý je pohled amerického antropologa R. F. Murphyho (1998), který se ve své práci rovněž věnuje změnám v rodinné struktuře v americké společnosti. Tvrdí, že existence služeb poskytovaných státem rodinám odlehčilo od plnění funkcí, které dříve v rámci širších vícegeneračních vazeb musela nezbytně plnit, a že tyto služby v podstatě ubraly něco ze smyslu existence rodiny. Jako příklad uvádí vzdělávací funkci, kterou rodina dříve plnila a kterou převzal plně do své kompetence stát. Murphy také poukazuje na změny ve formátech ekonomických činností. Dříve rodina více spolupracovala (především v období velkých zemědělských rodin), každý člen měl v rodinném systému svou roli. V současnosti se výdělečná činnost realizována především mimo domácnost odráží například v tom, že děti nevědí, co jejich rodiče dělají za zaměstnání. Murphy (1998, s. 74) dále uvádí, že „ekonomická jednotnost rodiny byla v minulosti založena na přímé, byť opožděné reciprocitě. Pár vychovával děti, od nichž se očekávalo, že se zase ve stáří postarají o své rodiče. Sociální pojištění a rozvoj dalších druhů důchodového pojištění však osvobodil nukleární rodinu od finanční zodpovědnosti za své starší členy a tím ji také zbavil přítomnosti generace prarodičů.“

---

¹⁰ Dnes někdy také označované jako „informační společnost“ (Kolomazník, 2000).

Výše uvedení autoři se zaměřili především na změny v rodinné struktuře, které hodnotíme spíše negativně (ztráta reciprocity, flexibilizace rodiny atp.). V následující kapitole se budeme věnovat převážně dopadům společenských změn, které souvisejí se stárnutím populace a s metamorfózami mezigeneračních vztahů v rodině a lze je hodnotit jako spíše pozitivní (vzrůstající důležitost mezigeneračních vztahů v důsledku změn v rodinné struktuře).

4.1. Vzrůstající potřeba mezigeneračních pout

Mezigenerační vztahy byly dříve ošetřeny velkou rodinou. Problém nastal po jejím rozpadu, kdy bylo potřeba jí vnútit nukleárním rodinám. Někteří autoři se domnívají, že v souvislosti se společenskými změnami narůstá význam vícegeneračního soužití a vazeb uvnitř široké rodiny. Následující část kapitoly je věnována příspěvkům významného autora v této oblasti, a to Verna L. Bengtsona z Univerzity v Jižní Karolině. Jak uvádí Bengtson (2001), rodinné mezigenerační vztahy nabývají na důležitosti, a to z několika důvodů. Demografické změny spočívající ve stárnutí populace znamenají pro život rodiny více let společného soužití generací, dále vzrůstá důležitost prarodičů při plnění rodinných funkcí (například hlídání vnoučat). V průběhu let se také do jisté míry potvrdila odolnost mezigenerační solidarity v čase. Mezigenerační vztahy jsou stále rozmanitější, a to například v souvislosti s měnící se strukturou rodiny (rozvody, nesezdaná soužití, matky-samoživitelky) nebo se vzrůstající dlouhověkostí.

Autor vysvětluje mezigenerační vztahy a jejich proměny na americké rodině a jeho obecná tvrzení můžeme použít i pro naši potřebu. Bengtson (2001) předkládá hypotézy, podle nichž v souvislosti s demografickým stárnutím a v důsledku společenských jevů oslabujících nukleární rodiny, jako je nízký počet uzavíraných manželství nebo nárůst rozvodů, budou mezigenerační pouta posilovat. Podle Bengtsona mezigenerační vztahy budou nejen zesilovat, ale dokonce nahradí některé funkce nukleárních rodin. Bengtson se ve svých výzkumech zabýval rovněž latentními vztahy (latent kin network, neboli skrytá příbuzenská síť), jejichž existenci si členové rodin neuvědomují a nevyužívají je do doby, než se rodina dostane do krize (krizí je zde myšlena potřeba pomoci s vyrůstajícími vnoučaty nebo pomoc starým rodičům při poklesu jejich soběstačnosti). Bengtson chtěl svými výzkumy dokázat, že mezigenerační vztahy plní v současnosti více funkcí a posilují oproti minulosti. Zkoumal, jak posilování vzájemnosti (používá pojem „pouta“) ovlivňuje dlouhověkost nebo stárnutí

silných populačních ročníků. V souvislosti s Bengtsonem je třeba zmínit i výsledky výzkumů Ernesta W. Burgesse, který se zabýval otázkou metamorfóz (transformací) vztahů v rodině na přelomu 19. a 20. století. Dospěl k závěru, že se změnily funkce rodinných vztahů z čistě sociální instituce založené na právu a zvycích na vztahy založené více emociálně. Rodinu považoval za jednotu vzájemně působících osobností (a unity of interacting personalities) (Burgess, 1926, in Bengtson, 2001). Již tedy Burgess ve 20. letech 20. století položil otázku, zda klesá význam rodiny. Někteří odborníci zastávají názor, že rodina a mezigenerační vztahy ztratily v průběhu dějin své funkce. Naproti tomu Bengtson tvrdí, že v důsledku toho, že nukleární rodina ztratila mnoho ze svých funkcí, posiluje tento fakt mezigenerační vztahy. Bengtson uveřejnil své závěry o výzkumu posilování vícegeneračních pout v *Journal of Marriage* ve své stati *Beyond of Nuclear Family – The Increasing of Multigenerational Bonds*, kde předložil následující tvrzení:

- Vícegenerační pouta (3 a více generací) se stávají důležitou součástí života jednotlivců i celých rodin.
- Tyto vícegenerační vztahy jsou oproti minulosti rozmanitější ve své struktuře a ve svých funkcích.
- Pro mnoho jedinců jsou vícegenerační vztahy důležitější než vazby vytvářené v nukleární rodině.

Na základě závěrů Bengtsonovy práce lze tvrdit, že ačkoliv rodina ztratila v průběhu dějin své důležité funkce, neznamená to ve svých důsledcích ochromění a oslabení vícegeneračních vazeb. Naopak ze zjištění vyplývá, že tyto vazby a pouta nabývají stále více na intenzitě.

4.2. Vzájemnost v rodině, mezigenerační solidarita a rodinná soudržnost

Z vymezeného předmětu práce a stanovených cílů vyplývá, že zájmem této studie jsou metamorfózy mezigeneračních vztahů v rodině, a to především z pohledu vzájemnosti. Nejedná se tedy o mezigenerační solidaritu jak je v současnosti nejčastěji definována – tedy zákonem uznaná povinná solidarita mezi generacemi, jejímž základním cílem je přerozdělování společenských prostředků. Předmětem této práce jsou jednotlivé vztahy a vazby mezi generacemi. Významně z tohoto důvodu čerpáme i nadále z práce V. L. Bengtsona při popisu dimenzí mezigenerační solidarity (in Jeřábek a kol., 2013).

- 1) Citová solidarita (affectual solidarity), resp. city mezi jednotlivými členy rodiny.

- 2) Solidarita kontaktů (associational solidarity), resp. typ a četnost kontaktů mezi členy.
- 3) Solidarita souhlasu (consensual solidarity), respektive názorová a hodnotová shoda mezi generacemi.
- 4) Funkční solidarita (functional solidarity), respektive směna, pomoc, podpora a obecně vzájemnost v rodině.
- 5) Normativní solidarita (normative solidarity), respektive předpoklad a očekávání závazků mezi dospělými dětmi, jejich rodiči a naopak.
- 6) Strukturní solidarita (structural solidarity), respektive konkrétní podmínky a příležitosti podpory a pomoci.

Metamorfózy mezigeneračních vztahů v rodině lze hodnotit kromě jiného i použitím Bengtsonovy teorie, která předpokládá šest druhů solidarity v rodině. Jedním z jevů, který lze sledovat v čase a je důležitým faktorem pro hodnocení a posuzování metamorfóz mezigeneračních vztahů, je odpovědnost dospělých dětí ke svým starým rodičům (v kategoriích Bengtsona lze označit za normativní solidaritu). Tato odpovědnost může být vymezena právem a zahrnuje vyživovací povinnost (viz kapitola věnující se právnímu rámci), nebo je určována emocionálními vazbami, tradicí a zvyky a můžeme ji nazvat jako projev vzájemnosti. V případě, že se starý rodič dostane do situace, ve které potřebuje pomoc dospělých dětí, většinou mu je tato pomoc a podpora dětmi poskytnuta. Obecně z výzkumů vyplývá (Jeřábek, Moravcová, in Jeřábek a kol. 2013), že přijetí péče o seniora vychází z intenzivního pocitu zodpovědnosti a osobní povinnosti a většina respondentů v uskutečněném výzkumu vnímala péči o seniora v rodině jako samozřejmost. Je však třeba doplnit, že odpovědnost dospělých dětí za pomoc a podporu starým rodičům se během historie proměnila, ačkoliv se zdá, že nikoliv pocitově, a že je více než kdy v historii podmiňována jinými souvislostmi, zvláště těmi ekonomickými.

K popisu odpovědnosti dospělých dětí za péči o stárnoucí rodiče lze využít teoretická východiska, která shrnují motivy rodiny k převzetí péče o závislého člena (Sýkorová, 2004), a to například reciproční teorie (equity), která je založena na principu „dám a dostanu“. Fungující reciprocita znamená soudržné rodinné vazby, porušení reciprocity naopak znamená konflikt až zprerhání rodinných vazeb. Další je teorie závazku (obligation), která předpokládá existenci norem, které vzbuzují odpovědnost rodin za péči o potřebného člena. Tuto odpovědnost je možné dělit dvěma koncepty, a to na povinnost dítěte (filial

responsibility), která vychází ze společenských a kulturních norem a koncept závazku vůči rodičům (parental obligation), který je založen na pocitu odpovědnosti a je utvářen v konkrétním rodinném prostředí. Teorii závazku je možné ještě lépe využít při interpretaci metamorfóz vztahů uvnitř rodiny, než teorii reciprocity. V čase se měnily a mění společenské normy a to, co se dnes zdá vcelku běžné (například odchod ze života v institucích typu LDN), bylo dříve nemyslitelné. Na příkladu umírání blízkého člověka můžeme pozorovat řadu společenských změn, které se odrážejí na rodinných vztazích. Lze zmínit dnes často diskutovanou problematiku tabuizace smrti. Smrt, o které se příliš nemluví, společnost ji nechce vidět, nebo obřady s ní spojené stále více pozůstalých odmítá, byla dříve běžnou součástí lidského života, stejně jako je narození dítěte nebo svatba. Důsledkem této tabuizace smrti je stav, kdy mnoho lidí zbytečně umírá v institucích, a domníváme se, že toto umírání není vždy důstojné. Metamorfózy mezigeneračních vztahů mají dopady i do této problematiky. Co bylo dříve běžnou součástí lidského života, je dnes odsouváno ze zorného pole společnosti. Nelze se však domnívat, že by rodiny nebyly ochotny pečovat o umírající, pouze v důsledku zpřetrhání přirozených vazeb mezi generacemi a de facto k vnímání lidského života jako takového, potřebují rodiny daleko větší společenskou podporu.

4.2.1. Prarodiče a vnoučata

Metamorfózy mezigeneračních vztahů se netýkají pouze dospělých dětí a starých rodičů, ale i vztahu vnoučat s prarodiči. Změny v rodinné struktuře popisují autorky Mills, Gillen, Jump, (2003) pomocí grafů, na kterých ukazují, jak se tato struktura vztahů mezi generacemi v rodině proměnila. Na počátku dvacátého století vypadá podle autorek rodinná struktura jako pyramida. V rodinách je mnoho dětí, ale jejich prarodiče obvykle umírají dříve před tím, než vnoučata dosáhnou dospělosti. Na počátku jednadvacátého století má naproti tomu rodinná struktura podobu nesouměrného obdélníku. Rodiny mají méně dětí, ale prarodiče a praprarodiče a dožívají stále vyššího věku. Podle prognóz autorek bude rodinná struktura v roce 2030 vypadat jako obrácená pyramida. Bude tedy mnoho prarodičů, praprarodičů a málo dětí. Pro potřeby této práce je důležité vycházet především ze současného stavu s přihlédnutím k možným prognózám, které se však mohou za několik let lišit. Podstatný je nicméně fakt, že tyto změny v rodinné struktuře a ve věkové skladbě společnosti obecně, umožňují, aby starší generace, tedy prarodiče, zaujímala významné místo v životě generace mladší, tedy svých vnoučat. Podle zveřejněných výzkumů (Bahar, 2013) vztah prarodičů a dospělých vnoučat hraje významnou roli v oblasti jejich zdraví. Kvalita vzájemného vztahu

má měřitelné dopady na duševní pohodu, a to jak prarodičů, tak i jejich vnoučat. Bylo dokázáno, že blízký vztah mezi generacemi snižuje výskyt depresivních symptomů, a to za předpokladu, že jde o vzájemný vztah, nikoliv jednostranný. U prarodičů má kvalita vztahu s vnoučaty pozitivní dopady na aktivní stárnutí a oddálení nepříznivých projevů stárnutí. Podle výzkumníků je kvalita mezigeneračních vztahů důležitější než v minulosti. Nově se ve společnosti stává, že čtyřicetileté vnouče má stále žijícího prarodiče, který je ochotný a připravený svému vnoučeti pomáhat a podporovat jej (Whiteman, 2013).

Vztah mezi prarodiči a vnoučaty, který je, jak z výše uvedeného vyplývá, velmi důležitý, nesmí být opomenut při řešení důsledků stárnutí populace a jevy plynoucí z této skutečnosti by měly být zohledněny v reformních opatřeních.

4.2.2. Sociální podpora

Výzkumníci zabývající se mezigeneračními vztahy se povětšinou zabývají především třemi dimenzemi mezigeneračních interakcí, a to citovou blízkostí (emotional closeness), četností kontaktů (frequency of contact) a sociální podporou (social support)¹¹. Následující část je věnována otázkám sociální podpory v rodině mezi generacemi.

Z mnohých výzkumů vyplývá, že generace starých rodičů spoléhá v případě nemoci, snížené soběstačnosti nebo krize obecně, na pomoc a podporu svých dospělých dětí a že dospělé děti jsou ochotny tuto pomoc a podporu poskytnout navzdory svým pracovním povinnostem nebo vzdáleností bydliště (Mills, Gillen, Jump, 2003; Prudký, 2009; Wise, 2001).

Rodinní příslušníci přitom starším členům poskytují následující formy sociální podpory (Mills, Gillen, Jump, 2003):

- Instrumentální (pomoc s domácími pracemi, při nákupech, dopomoc s hygienou, stravováním, doprovod apod.)
- Citová (spočívající v podpoře, uklidnění, naslouchání apod.)
- Informační (sdílení rodinných zpráv, pomoc při hledání vhodného lékaře nebo služby apod.)

---

¹¹ O citové blízkosti a četnosti kontaktů je blíže pojednáno v kapitolách, které se věnují konceptu V. L. Bengtsona.

- Finanční a v otázkách bydlení (sdílení společné domácnosti, pomoc při placení účtů apod.).

Existují dva modely, jak starší osoby získávají sociální podporu (Mills, Gillen, Jump, 2003). Prvním modelem je princip substituce (principle of substitution), který popisuje výběr pečující osoby. Princip substituce je založený na tom, že formální instituce, resp. formální poskytovatelé péče jsou až na posledním místě výběru, kterému předchází péče partnera/manžela, následně péče dospělých dětí. Před volbou formálního poskytovatele volí starší osoby ještě dopomoc přátel, sousedů a komunity obecně. Druhý model je úkolově specifický (task specific model) a je založený na tom, že rozdílné úkoly jsou uspokojovány různými lidmi. Jinou roli v péči zastávají rodinní příslušníci, jinou přátelé a komunita. I tento model popisuje, že formální poskytovatelé jsou oslovováni až v momentě, kdy úkoly jsou příliš časově nebo odbornostně náročné. Oba modely potvrzují, že staří lidé dávají přednost péči blízkých před péčí profesionálních pečovatелů a institucionální péčí. Za předpokladu ideálních podmínek by se starší lidé dostávali do pobytových služeb až v momentě, kdy by nebyla jiná alternativa umožňující setrvání v přirozeném prostředí.

5. Metamorfózy rodinné vzájemnosti v kontextu změn v české společnosti

Připomeňme, že v historické perspektivě sehrály důležitou roli procesy urbanizace a industrializace, neboť ve svém důsledku vedly k rozpadu tradičních vícegeneračních rodin. Jak již bylo zmíněno výše, tato vývojová etapa odstartovala veřejnou solidaritu, jejímž základním požadavkem bylo zmírnit existenční ohrožení plynoucí z nedostatku příjmů. Přeměny mezigeneračních vztahů z hlediska vzájemnosti v rodině souvisí i s politickou nebo kulturní situací státu. Proto je důležité poohlédnout se za nedávnou historií, a to v kontextu dlouhotrvající komunistické totality, neboť dopady tohoto uspořádání lze spatřovat i v současnosti. Zvláštním zásahem paternalistického uspořádání byl proces zespolečenštění rodiny, jehož hlavní ideou byl brzký návrat žen po porodu do zaměstnání a kolektivní výchova dětí v předškolních zařízeních. Stát tak do značné míry mocensky přebírá účast na výchově dětí (v té době lze zaznamenat obrovský rozvoj jeslí). Výrazným průkopníkem kolektivní výchovy byl Rus Anton Semjonovič Makarenko (1888 – 1939), který tento druh výchovy označoval za základní výchovný prostředek. Makarenko (1952) plnil obsah kolektivní výchovy komunistickou ideologií.¹² Makarenkovo pojetí bylo vnímáno i jako řešení pro množství bezprizorních dětí v době, během a krátce po krvavé občanské válce v Rusku.

V době před rokem 1989 existovala státní podpora rodin, především jako pronatalitní opatření. Byly poskytovány novomanželské půjčky, případně prominutí části splátek při narození dalšího dítěte, zájmové aktivity dětí byly povětšinou zdarma nebo s výrazným zvýhodněním (Haškovcová, 2010). Možný (2006) přirovnává padesátá léta k jakémusi retročasu, kdy se podle něj rodina pokusila obnovit¹³ své ústřední postavení ve společnosti a zároveň ukázat, že si stále udržuje svou tradiční vnitřní harmonii, uspořádání, pevnou hierarchii. Po relativně klidných padesátých letech, kdy v rodině měly místo tradiční

---

¹² Makarenko byl sovětským pedagogem, který vytvořil systém kolektivní výchovy. Jeho systém fungoval především v padesátých letech 20. století v Sovětském svazu. Makarenko se inspiroval prací Maxima Gorkého o možnostech převýchovy společensky zanedbaného člověka.

¹³ Tuto snahu rodin obnovit své ústřední postavení ve společnosti lze vnímat i jako důsledek ekonomické reality, která byla vyvolána znárodněním všech výrobních prostředků a následně přidělovým hospodářstvím. Lze tedy polemizovat o tom, zda k tomu rodiny nebyly v podstatě donuceny.

hodnoty, přišla léta šedesátá a s nimi dospívají i mladí lidé narození těsně po 2. světové válce. Jak uvádí Možný (2006), tato nebývale silná generace je odhodlána prosadit svůj systém hodnot a postavit se čelem k rozporům, od nichž jejich rodiče v dobré víře odvraceli tvář. Na konci této dekády došlo ke snižování porodnosti a zvyšování rozvodovosti. Možný (2006) se více věnuje společenským změnám, které ovlivnily rodinný systém a uvádí že „individualistické klima, hodnota svobodné volby, zdůrazňovaná na úkor hodnoty odpovědnosti, a ztráta sociálních distancí v demokratických společnostech způsobily spolu s otevřeností mobilitních drah postupně podstatné oslabení vlivu rodiny původu na potenciální status rodiny prokreační a minimalizovaly tento stabilizující prvek. Dvě světové války, světová hospodářská krize mezi nimi, u nás zejména i komunistický puč, také demonstrovaly, jak malá je jistota trvalého držení a nezměnitelné hodnoty rodinných majetků.“ (s. 21 – 22).

Zaměříme se nyní na změny, které lze popsat v rodinných systémech po roce 1989. Kovařík a Šmolka (1996) definovali tři typy rodin v závislosti na jejich reakci na polistopadové změny. Rodiny, a) které se cítily převratem osvobozeny; b) které se cítily oloupeny; c) které se cítily znejistěny. Rodiny byly nuceny na novou situaci reagovat. Podle Kovaříka a Šmolky lze vytipovat dvě protichůdné reakce. Některé rodiny na změny reagovaly zesílením vzájemnosti. To se projevilo například jako příležitost ke společnému prosazení (zvláště v podobě ekonomické aktivity, na níž se rodina podílí jako celek a spojuje se za společným cílem), jako důsledek sdílení společných hodnot a ideálů nebo jako prostředek obrany proti vnějšímu ohrožení. U posledně zmiňovaného typu vzájemnosti není motivací zesílení citových vazeb, ale vnímaná nutnost (s. 13-14).

Druhou reakcí na společenské změny je naopak oslabení vzájemnosti, a to jako důsledek nových příležitostí (například nové možnosti pracovního uplatnění nebo nového životního stylu, který ostatní členové rodiny nemohou či nechtějí následovat), jako důsledky změn v rodinných funkcích, které některý člen přestává plnit a které znamenají rozpadání vazeb, nebo jako důsledek názorových rozporů (tamtéž, s. 14-15).

Výše popsané změny, které české rodiny prodělaly, se odráží nejen v míře rozvodovosti či přeměně manželských soužití, nýbrž i ve vztazích napříč generacemi. Zajímavé jsou

výsledky prováděného výzkumu z 90. let¹⁴ uveřejněné v publikaci autorů Kovaříka a Šmolky (1996).

V oblasti soběstačnosti rodin výsledky poukázaly na to, že 14% domácností bylo v době provádění výzkumu závislých na pomoci rodičů či jiných příbuzných, 10% dotázaných uvedlo, že vedle této podpory využívají i sociální dávky, přičemž jsou na obou zdrojích závislí. Mezi závislými na pomoci svých rodičů převažovaly ženy na mateřské dovolené, domácnosti s vyšším počtem členů a mladé rodiny s dětmi. V oblasti vztahů v rodině výsledky ukázaly, že tam, kde respondenti měli v době výzkumu rodiče, počítali s jejich pomocí. Každá čtvrtá rodina spoléhala na finanční a materiální podporu od rodičů. Výsledky rovněž ukázaly, že přibližně v stejném počtu, přebíraly manželské rodiny v době výzkumu část péče o své staré rodiče a o jejich domácnost, každá desátá rodina jim poskytovala finanční podporu. Naprostá většina dotázaných uváděla, že se se svými starými rodiči často a pravidelně stýká (s. 34 – 38). Na doplnění lze uvést problematiku zadluženosti starých rodičů, kteří chtějí poskytovat finanční a materiální podporu svým dospělým dětem, ale jejich vlastní zdroje k tomuto nepostačují¹⁵.

Mezigenerační vztahy vykazují podobné vzorce i u výzkumů využitých pro Národní zprávu o rodině (2004). Z výzkumů vyplynulo potvrzení blízkých mezigeneračních vztahů, vysoké ocenění mezigenerační solidarity i ochotu vzájemně si pomáhat a poskytovat podporu v rámci širší rodiny (tzv. funkcionální solidarita). Mezigenerační solidarita je podle Národní zprávy o rodině reciproční, ale diferenciovaná (MPSV, 2004). Jak uvádí Haškovcová (2010), fenomén stáří se dotýká všech lidí. Mladí a ekonomicky aktivní se přímo či nepřímo podílí na rozhodování o tom, jak bude žít nejstarší, ekonomicky neaktivní generace a současně si připravují dobré či problematické podmínky pro vlastní stáří (s. 20).

Možný (2003) uvádí, že finanční pomoc bývá častěji směřována od starší generace směrem k mladší, naopak praktická pomoc bývá poskytována opačným směrem. Její nejčastější formou bývá emocionální či symbolická pomoc. Možný dále uvádí, že nejstarší generace

---

¹⁴ Cílem výzkumu bylo zmapování podob tehdejší české rodiny. Výchozí data: Sčítání obyvatel 1991; STEM/Trendy 10/1993; Výzkum „Rodina 1994“ (STEM); STEM- Trendy 7/1994.

¹⁵ Podle statistických údajů České správy sociálního zabezpečení narůstá počet výplat důchodů s exekucními srážkami. Někdy je problém zadluženosti spojen nejen s finanční potřebou dospělých dětí, ale i se snahou prarodičů poskytnout například moderní a dražší dárky svým vnoučatům.

často vnímá pomoc získávanou od dětí pozitivněji, než je její skutečná hodnota. U střední generace je vnímání reciprocity ovlivněno subjektivní představou, že více dostávají, než dávají (s. 44). Podle výsledků výzkumu SS04 (in Národní zpráva o rodině) vnímá střední generace pomoc svým rodičům jako samozřejmost, v jedné čtvrtině pak jako svou povinnost. Nejčastější formou pomoci je emocionální podpora (rada, popovídání). Další nejčastější formou je pomoc při zvládnání větších domácích prací (MPSV, 2004).

Z výsledků výše zmiňovaných výzkumů převážně vyplývá ochota střední generace pomáhat starým rodičům a naopak. Zajímavý je v této souvislosti koncept Bengtsona (2001), v němž autor rozčlenil formy soudržnosti a podpory mezi generacemi a popsal základní typy mezigeneračních vztahů. Výsledky z výše zmiňovaných výzkumů nelze jednoznačně aplikovat na určitý typ vztahů podle Bengtsona, lze však vytipovat určité podobnosti.

Úzce spletené vztahy (tight-knit), které jsou podle výzkumů zaznamenatelné v české populaci po roce 1989, jsou charakterizovány pozitivními city mezi členy a vzájemnou pomocí. Další popsatelné vztahy jsou společenské (sociable), lišící se od prvního typu nižší mírou vzájemné pomoci. Identifikovatelné jsou rovněž vztahy intimní ale vzdálené (intimate but distant) tak, jak je popisuje Bengtson (2001). Tyto vztahy jsou charakterizovány vysokou mírou citové blízkosti, zároveň však nízkou mírou vzájemných kontaktů a pomoci. Je otázkou, do jaké míry bude mezigeneračních vztahů v této podobě v populaci narůstat vzhledem ke stále vzrůstajícímu pracovnímu tempu střední generace.

Zajímavé a obtížněji identifikovatelné jsou povinné vztahy (obligatory), které se vyznačují nízkou citovou blízkostí, přičemž paradoxně vykazují vysokou míru vzájemných kontaktů. Nakonec Bengtson (2001) popsal oddělené vztahy (detached), které charakterizoval nízkými hodnotami ve všech sledovaných oblastech.

Zmiňovaný koncept Bengtsona je dobře využitelný pro pozorování možných metamorfóz mezigeneračních vztahů v české společnosti. Při aplikaci konceptu je nutné zohlednit aspekty, které mezigenerační vztahy mohou podmiňovat (současné klima ve společnosti, ekonomické změny atd.). Mezigenerační vztahy se stále vyvíjejí a proměňují. Chceme-li se zabývat vzájemností mezi starými rodiči a jejich dospělými dětmi, nelze se vyhnout komplexnímu posouzení vztahů z perspektivy posledních několika desítek let.

6. Mezigenerační vztahy v kontextu stárnutí populace – širší socioekonomické souvislosti

Mezigenerační vztahy a fenomén stárnutí populace jsou významnými tématy sociální politiky. Procesem stárnutí se moderní sociální politika zabývá přibližně od padesátých let dvacátého století, kdy OSN zveřejnilo první demografické prognózy (Tomeš, 2012). Stárnutí obyvatelstva je možné charakterizovat jako sociální proces, jehož důsledky jsou předmětem sociální politiky, a to z hlediska všech souvisejících aspektů. Tento proces lze definovat jako metamorfózu celého životního cyklu, nikoliv jen přibývání starších osob. Jak vyplývá ze zpráv Českého statistického úřadu (2013), důsledkem prodloužení délky života a nízkého počtu narozených dětí bude výrazné zvýšení věkové skupiny osob starších 65 let v populaci. Český statistický úřad uvádí, že v roce 2060 bude podíl této skupiny tvořit až 34% veškerého obyvatelstva.

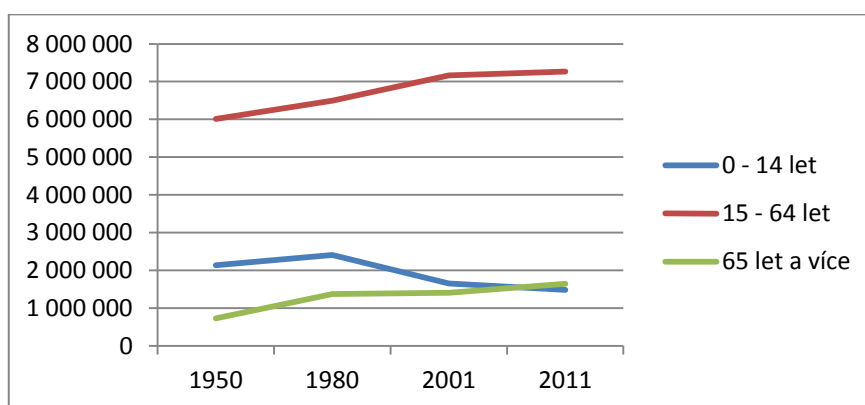
Podle předpokladů projekce vývoje porodnosti, se lehce zvýší počet dětí narozených jedné ženě z dnešních cca 1,43 na očekávanou hodnotu 1,56 od roku 2050. Naděje dožití bude stoupat výrazně, a to ze současné naděje dožití pro muže 75 let a 80,9 let pro ženy, na 83 let pro muže a 88,0 pro ženy v roce 2050. Po roce 2050 podle předpokladů dále naděje dožití při narození poroste (86,6 muži, 91,1 ženy). Ze zdrojů Českého statistického úřadu rovněž vyplývá, že migrace, která byla dlouhou dobu považována za potenciální řešení stárnutí populace, protože by podle předpokladů mohla zvrátit záporné porodní saldo, otázku stárnutí populace nevyřeší. Z analýz tedy vyplývá, že ačkoliv přírůstek bude zajišťovat pouze zahraniční migrace, přesto je přirozený přírůstek neudržitelný (ČSÚ, 2013). Obdobná situace je očekávána i v ostatních státech Evropy (Eurostat, 2013).

Z následující tabulky a grafu je patrné, že se zvyšuje počet osob starších 65 let (v důsledku zvyšující se naděje dožití) a snižuje se počet osob v dětské skupině 0 – 14 let (v důsledku snižující se porodnosti). U takzvané produktivní složky není zaznamenán v průběhu let významnější nárůst.

Tabulka č. 2: Vývoj počtu obyvatel v letech 1950 až 2011 s grafickým znázorněním

Vývoj počtu obyvatel 1950 - 2011				
	1950	1980	2001	2011
Celkový počet obyvatel	8 896 133	10 291 927	10 230 060	10 436 560
0 - 14 let	2 138 376	2 412 015	1 654 862	1 488 928
15 - 64 let	6 016 202	6 492 249	7 161 144	7 267 169
65 let a více	735 055	1 373 029	1 410 571	1 644 836

Zdroj: vlastní zpracování na základě dostupné statistiky ze sčítání lidu ČR

K metamorfózám mezigeneračních vztahů v rodině dochází i proměnou potřeb a zákonitostí jednotlivých životních etap. Život jedince je na jedné straně olemován narozením, které startuje životní dráhu člověka, tedy dětstvím, na druhé straně smrtí, která je završením poslední etapy lidského života, a to stářím. Život v dětství a ve stáří se v průběhu času proměnil. Současné děti mají méně sourozenců, mnoho z nich vyrůstá jen s jedním rodičem, nebo jejich rodiny spoluvytváří nevlastní rodič a/nebo sourozenci. Staří lidé žijí déle než předchozí generace, v důsledku čehož vzrůstá potřeba pomoci jiné osoby a častěji než kdy v minulosti žijí staří lidé osaměle (Millar, Warman, 1996).

Dětství je (v ideálním) případě etapou, která se odehrává v prostředí rodiny. Podle Alanovy etapizace života (in Navrátil in Matoušek a kol., 2013) je dětství obdobím, v němž se mimo jiné utvářejí vztahy k autoritám, formují se zájmy, postoje a vztahy odpovědnosti. V tomto období dochází k internalizaci rodinných rolí a v podstatě je to počátek přípravy na manželství a rodičovství. Pro dnešní děti není obvyklé, aby vyrůstaly v prostředí, kde je pečováno o blízkou osobu (prababičku, pradědečka) nebo v prostředí, kde by mohly být konfrontovány se završením této péče smrtí blízkého. Naopak jsou svým prostředím před uvedenými tématy „chráněny“ a nemohou si tedy zvnitřnit tyto vzorce chování, očekávané role a normy. V momentě, kdy se již jako dospělí rozhodují o tom, zda převezmou péči o své staré rodiče, mají málo vlastních zkušeností a mnoho z toho plynoucích obav.

Další životní etapou je období dospívání s charakteristikami, které se měnily a mění v průběhu dějin a tyto změny se odrážely a odrážejí v proměnách mezigeneračních vztahů

v rodině, resp. lze je označit jako spouštěče na jedné straně, na druhé straně jako důsledky těchto metamorfóz. Podstatné pro metamorfózy mezigeneračních vztahů je, že příprava pro povolání výrazně překračuje 18 let věku a je pro rodinu podstatně dražší, než tomu bylo v 19. století. Děti zůstávají déle u rodičů. To omezuje rodinu v péči o starou generaci a zároveň i v přípravě na vlastní stáří.

Další životní etapou je dospělost od raného období až po pozdní. Podle Alanovy etapizace života je raná dospělost, kdy dochází k počátkům ekonomické a sociální samostatnosti jedince, v oblasti profesní dráhy typická volba prvního zaměstnání. Dnes nic překvapivého, logicky víme, že v současnosti můžeme měnit zaměstnání v krátkých časových úsecích. Muž v devatenáctém století nejenže si volil jedno povolání téměř výhradně na celý život (lékárník, kovář, mlynář), ale navíc ho s největší pravděpodobností čekala vojenská služba. I toto jsou důležité okolnosti, které musíme zohledňovat, chceme-li pochopit metamorfózy celého životního cyklu. Alanova etapizace života charakterizuje oblast rodinného cyklu pozdní dospělosti vznikem role prarodiče. Ještě v osmdesátých letech minulého století bylo běžné, že prarodičem se stával jedinec na počátku své pozdní dospělosti (málo přes 40 let). V souvislosti se stárnutím populace zaujímá roli prarodiče nejčastěji až v předdůchodovém věku (podle Alanovy etapizace kolem 55 až 65 let).

Alanova etapizace života definuje oblast profesní dráhy u životní etapy stáří (od 66 let) jako profesní prázdnotu. V souvislosti s demografickými změnami ve společnosti bychom mohli oponovat, neboť se lze domnívat, že pracovní aktivita starších osob v souvislosti se stále zlepšujícími se životními podmínkami, bude dále narůstat a tento trend hodnotíme jako žádoucí.

Samotné stárnutí jedince probíhá individuálně v kontextu mnoha vlivů. Těmito vlivy jsou rodinné poměry v nejširším smyslu slova, včetně vztahů v rodině, dále v kontextu zdravotního stavu, vzdělávání nebo zaměstnání. Z tohoto důvodu je nezbytné při přípravě reformy nebo opatření reagující na stárnutí populace přihlížet ke všem procesům, nikoliv jen k některým aspektům. Pro přijetí a následnou implementaci vhodných a efektivních opatření je nutné znát širší socioekonomické souvislosti stárnutí populace a reformovat všechny procesy (reformy zdravotní politiky, politiky zaměstnanosti, rodinné politiky.). Jak ve své stati uvádí Tomeš (2012), nestačí jen řešit přibývání starších osob ve společnosti a situaci řešit prodloužením hranice odchodu do důchodu, případně formami spoření na důchod. Tato opatření jsou sice nejviditelnější reakcí na demografické změny

ve společnosti, nicméně ve vazbě na celý systém sociální ochrany, jsou pouze jednou součástí. Prodlužováním věku dožití přibývá případů, kdy povinné dítě je již v důchodovém věku, tedy důchodce se má stát o důchodce.

Současní senioři jsou podle odhadů Rabušice z roku 2002 „heterogenní skupinou, kdy vedle sebe budou žít na jedné straně senioři narození v období 1930-1945, jimž bude mezi sedmdesáti až osmdesáti pěti lety, a vedle nich senioři narození v období 1950-1955, to je tzv. „mladí staří“. Podle základní premisy sociologie věku platí, že díky rozdílným historickým podmínkám, jež jsou dány rozdílnými politickými, ekonomickými a sociálními strukturami, různé věkové kohorty (sociálně) stárnou různým způsobem, je zřejmé, že v dynamicky se proměňujících moderních společnostech musí být zákonitě jednotlivé kohorty seniorů od sebe poměrně značně odlišné.“

Socioekonomické souvislosti stárnutí populace s důrazem na změny v mezigeneračních vztazích lze shrnout do následujících oblastí (všechny oblasti jsou ve vzájemné vazbě, prolínají se a navazují na sebe).

6.1. Měnící se role žen v rodině a ve společnosti

Postavení žen se v průběhu dějin měnilo a tento sociální proces, ve kterém se přetváří nazírání na ženy a jejich společenské uplatnění, se i nadále vyvíjí v čase a v přímé vazbě na měnící se kulturní a ekonomické podmínky. Pro účel této práce jsou důležité zejména změny ve společenském uplatnění žen, které mají přímý či nepřímý vliv na vztahy v rodině, zvláště pak na vztahy mezi generacemi. Jak tedy souvisí metamorfózy mezigeneračních vztahů v rodině s postavením žen? V této souvislosti je možné upozornit na ekonomické kořeny této geneze po 1. světové válce, kdy díky inflaci a devalvaci měn v Evropě jeden příjem rodině nestačil k zabezpečení standardní kvality života. Rodiny potřebovaly jeden a půl příjmu, po druhé světové válce dva příjmy. Za války navíc zbrojařský průmysl zaměstnával ženy namísto mužů, kteří odešli na frontu. Po válce byly ženy propouštěny a jejich nezaměstnanost byla dramatinována, protože za války často nejen ovdověly, ale po válce navíc ztratily příjem i rodinné vazby. Ženy musely do práce, avšak tehdy spočíval zásadní problém v jejich kvalifikaci, a proto i v nízkých příjmech. Boj o rovnoprávnost žen proto začal především o přístup ke vzdělání (například již v 19. století).

Dnešní společenská struktura ve vyspělých státech je založena na ideálním předpokladu, že ženy a muži jsou rovni ve svých právech, společenském postavení i v odpovědnosti za své

jednání. Sak a Kolesárová (2012) ve své úvaze uvádí, že dnešní generace žen je první generací rovnoprávných žen, a to nejen formálně ale i fakticky. Dosahování faktické rovnoprávnosti v běžných mezilidských vztazích nicméně vyžaduje v mnohých situacích intervence státu, jehož cílem je kompenzovat sociální situace znevýhodňující osoby například na trhu práce. Žena se vzhledem ke svým biologickým potřebám a předpokladům stává předmětem současné sociální politiky státu v období těhotenství a mateřství. Cílem přitom je, aby přirozený biologický proces proběhl bez komplikací, které by mohly ohrozit zdraví ženy a dítěte a tak vyvolat zvýšené náklady v souvislosti se zdravotní péčí, dopravou k lékaři apod. V oblasti sociální politiky je významným tématem také ochrana žen v zaměstnání. Mezinárodní organizace práce (ILO) se tímto tématem začala zabývat po 1. světové válce, přičemž se nejprve zabývala ochranou žen před průmyslovými riziky (1919), noční prací žen (1919) nebo ochranou těhotných žen a matek (1919), (Tomeš, Koldinská, 2003). Ochrana žen v zaměstnání se zvláště v posledních letech zabývá problematikou rovných příležitostí (možnost získat zaměstnání odpovídající kvalifikaci, stejné podmínky v odměňování žen a mužů apod.).

Někteří autoři se domnívají, že v souvislosti s demografickým stárnutím a rovnoprávným postavením žen, klesne význam mužů v rodině. Proces urbanizace a industrializace od konce 19. století znamenal rozpad vícegeneračních rodin a v důsledku došlo k tomu, že předchozí rozložení ekonomických aktivit na všechny členy rodiny se zkoncentrovalo na muže jako živitele rodiny a domácnost na ženu (Sak, Kolesárová, 2012). Tento model fungoval napříč všemi společenskými vrstvami. Popsaný stav se začal postupně měnit vzděláváním žen, které odstartovalo jejich emancipaci. Ještě před tím docházelo k uvolňování žen z rodiny zapojováním do pracovního procesu. Na jedné straně to byla určitě touha žen vyrovnat se mužům, být soběstačná a na mužích nezávislá, na straně druhé však zapojení žen do pracovního procesu bylo ve větší míře způsobeno nedostatkem prostředků a ekonomickými krizemi, kdy příjem muže na zajištění chodu domácnosti nedostačoval. Toto zapojování do pracovního procesu a první uvolňování žen z rodiny se tedy netýkalo vyšších vrstev, spíše těch nižších. Ve vyšších vrstvách podpořilo emancipaci žen především vzdělávání.

Žena, která v tehdejší společnosti musela zvládat domácnost i být ekonomicky aktivní, logicky, bez jakékoliv podpory, přestala zvládat plnění určitých funkcí a činností. Jak uvádí Sak a Kolesárová (2012), pomáhaly tuto mezeru vyplnit nově vznikající instituce (jesle,

volnočasová zařízení pro děti) i nové technologie (pračka, vysavač), které usnadňovaly péči o domácnost. Z hlediska mezigeneračních vztahů to je však významný moment především z toho důvodu, že nezastupitelnou funkci umožňující lepší skloubení zaměstnání a péči o děti pomáhali ženám zvládat prarodiče (nejčastěji babičky). Na tomto tedy můžeme jednoduše pospat proměny mezigeneračních vztahů – na počátku velká vícegenerační soužití a převážně zemědělské rodiny, kde prarodiče plnili řadu významným funkcí, nejen podílem na ekonomických aktivitách, ale i společnou péčí o děti a domácnost, přes roztržení těchto mezigeneračních vazeb procesy industrializace a urbanizace, kdy mladí odcházeli od svých rodičů do měst hledat zaměstnání do vznikajících továren, až po osamocenou nukleární rodinu, která z důvodu zapojení ženy do pracovního procesu, potřebuje pomoc svých rodičů. Dochází tedy opět k posilování mezigeneračních vazeb, které nabývají na významu i v současnosti. Všechny tyto procesy, jak jsme výše popsali, souvisí s přeměnou úlohy ženy ve společnosti. Sak a Kolesárová (2012) ve své knize uvádějí, že proměna ženy a jejích rolí byla pro vývoj rodiny nejzásadnější. Uvádějí, že proměna jednotlivých členů rodiny zapříčiňuje proměnu celé rodiny. Měnila se nejen úloha ženy, ale i otce a manžela, prarodičů a dětí.

Tabulka č. 3 Vybrané statistické údaje o ekonomické aktivitě žen

Ženy v domácnosti (1950 - 1961)		Věk při žen narození 1. potomka		Míra ekonomické aktivity žen (%)	
1950	1 370 311	1950	23,5	1950	43
1961	876 624	1961	22,5	1961	55
1970	453 412	1970	22,3	1970	57
1980	194 122	1980	22,1	1980	61,4
1991	85 633	1991	22,5	1991	60,8
2001	93 940	2001	24,9	2001	53,6 ¹⁶
2011	<i>nezjištěno</i>	2011	28,1	2011	53,4

Zdroj: vlastní zpracování na základě dostupné statistiky

¹⁶ V letech 1991 – 2001 nebyl pokles ekonomicky aktivních žen reálný, neboť byl způsoben metodickou změnou v zařazování žen na další mateřské rodičovské dovolené (v roce 1991 to bylo přes 200 tisíc žen, které by byly podle metodiky platné od roku 2001 zařazeny mezi ekonomicky neaktivní).

Z tabulky výše vyplývá, že od roku 1950 došlo k výraznému úbytku žen v domácnosti. Tento jev souvisí s mnoha okolnostmi, mimo jiné i se společenským uspořádáním, které preferovalo brzký návrat žen do zaměstnání po narození dítěte. Do roku 1950 převažoval rodinný model, ve kterém se žena stará o domácnost a děti, pokud ji nenutí ekonomická situace být výdělečně činná. Zajímavé jsou i údaje o věku při narození prvního potomka. Křivka klesá v období od 50. let až do začátku 90. let. Tento fakt můžeme interpretovat různě, ale z pohledu naší společnosti se lze domnívat, že odkládání narození prvního dítěte u žen souvisí s rozvojem jejich možností uplatnění v zaměstnání a obecně společnosti. U ekonomické aktivity žen je zřejmý nárůst od padesátých let, což podporuje údaje o snižujícím se počtu žen v domácnosti.

Významně se na proměnách rolí žen ve společnosti podílely snahy o emancipaci a feminismus jakožto politické hnutí, jehož rozvoj v našich podmínkách je nedomyslitelně spjat s Eliškou Krásnohorskou, Boženou Němcovou, Karolínou Světlou nebo Alicí Masarykovou (v zahraničí například Jane Addamsová, Mary Richmondová). V souvislosti s tímto hnutím se v současnosti dostal do popředí dnes často užívaný pojem *gender*, jehož obsahem je sociální identita ženy a muže (Koldinská, 2010). Principem moderní sociální politiky je dosahování rovných příležitostí mezi mužem a ženou. Rovnost příležitostí a její zaručení je nástrojem, jehož cílem je zaručit rovné zacházení i tam, kde pouze rovnoprávnost nestačí k tomu, aby mohla být práva jedinců rovně uplatňována. Rovnoprávnost implikuje vyrovnávání počátečních nerovných podmínek a rovnosti je dosahováno kompenzací negativních sociálních důsledků přirozených rozdílů mezi lidmi (Koldinská, 2010, s. 6).

Zaměřme se na současnou roli žen ve společnosti a v rodině, především pohledem objasňujícím některé dnešní zákonitosti mezigeneračních vztahů. Žena, ačkoliv rovnoprávná s mužem, přesto čelí mnoha okolnostem, které tuto rovnoprávnost do jisté míry porušují. Jedním z těchto aspektů jsou nevhodné podmínky pro skloubení zaměstnání s péčí o děti. Na jedné straně tlak na ženy, aby byly ekonomicky aktivní, na druhé straně absence zkrácených pracovních úvazků nebo nedostatek míst v předškolních zařízeních. Lze tvrdit, že pokračuje trend v mezigeneračních vztazích, kdy se rodiče dospělých dětí podílejí významným způsobem na zajištění péče o děti. Ačkoliv se nejčastěji jedná o babičky dětí, nelze podceňovat stoupající úlohu dědečků. Na doplnění lze uvést, že v souvislosti s odkládáním narození prvního dítěte, stárnou i rodiče dospělých dětí, kteří pak mohou mít méně sil na pomoc s domácností.

V oblasti mezigeneračních vztahů má úloha žen v rodině ještě jeden velmi významný rozměr, a sice že žena se nejčastěji stává pečující osobou. Podle zprávy OECD (2013) až 60% neformálně pečujících o osoby vyžadující dlouhodobou péči jsou ženy (nejvíce 71% v Maďarsku, nejméně 54% v Dánsku). Mnoho studií dokládá, že největší obtíže těchto pečujících jsou nemožnost skloubit péči se zaměstnáním (obdobná situace jako při péči o dítě), obtížná uplatnitelnost na trhu práce po skončení pečování a nastupující zdravotní problémy související s fyzickým i psychickým vyčerpáním¹⁷. Žena, která dlouhodobě pečuje, má pak nižší důchod, než by měla v případě zapojení do pracovního procesu. Ani pracovní proces však neznamená, že ženy mají srovnatelné důchody s muži. Tímto se vracíme k úvodu a k otázce odměňování žen a mužů za stejnou práci. A lze navázat na téma ekonomické i fyzické soběstačnosti babiček, které by měly pomáhat mladým rodinám s péčí o potomky. Dříve byl nesystémově umožněn dřívější odchod do důchodu pro ženy podle počtu vychovaných dětí. Tato nesmyslná nerovnost je odstraňována opatřením v oblasti důchodové politiky. Nicméně je na místě zdůraznit, že je nutné zohlednit všechny aspekty a odstranit i ty nerovnosti, které se nastřádají v průběhu života a končí přiznáním nižšího důchodu (například, když žena dlouhodobě pečuje o staré rodiče a pak v důsledku tohoto nemůže najít zaměstnání a je v evidenci úřadu práce).

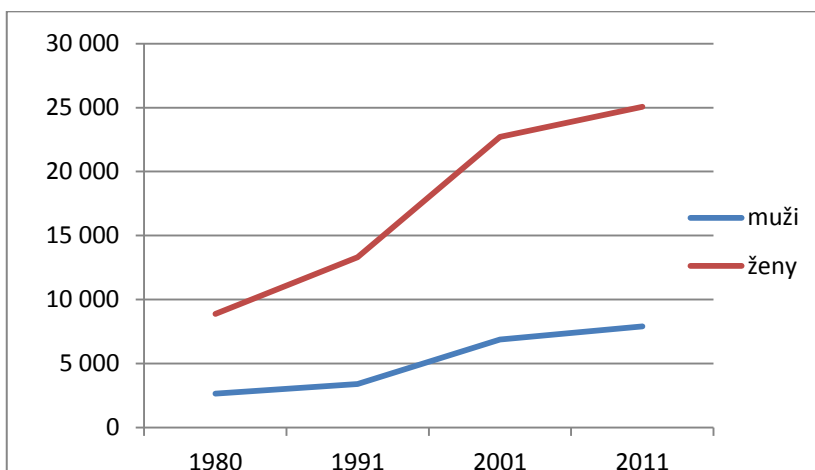
Stáří je v současnosti často vnímáno jako problém žen (Haškovcová, 2010). Ženy se dožívají vyššího věku a častěji jsou ohroženy fenoménem osamocení. Jak dokládá následující tabulka, je patrná diskrepance mezi počtem žen ve věkové skupině 90 a více let a počtem stejně starých mužů. Toto podporuje tvrzení, že ženy, ačkoliv se dožívají vyššího věku, jsou výrazněji ohroženy osamoceností.

---

¹⁷ Připomeňme „sendvičovou strategii“ žen ve středním věku, která byla typická pro české ženy střední generace v období socialismu. Volný čas těchto žen byl rozdělen na péči o dospívající děti a stárnoucí rodiče. V těchto letech, podle Haškovcové (2010), považovala většina lidí za nemorální dát své rodiče do „domova důchodců“. Jiné služby přitom nebyly dostupné.

Tabulka č. 4: Celkový počet mužů a žen ve věkové skupině 90 a více let (1980 - 2011) s grafickým znázorněním

	muži	ženy
1980	2 652	8 862
1991	3 405	13 295
2001	6 870	22 701
2011	7 897	25 055

Zdroj: vlastní zpracování na základě dostupné statistiky ze sčítání lidu

6.2. Změny v porodnosti, sňatečnosti a v přístupu k manželství

Reprodukční chování je jednou z významných souvislostí demografického stárnutí, přímo souvisí se společenskými faktory a ovlivnilo proměnu rodinného systému včetně mezigeneračních vztahů. Současná společnost je charakterizována odkládáním manželství, případně jeho odmítnutím, i odkládáním narození prvního dítěte do pozdějších let. Reprodukční chování a nízká natalita souvisí i s klesající plodností žen a mužů (zřejmě v důsledku nevhodného životního stylu i posouvání věkové hranice pro narození prvního dítěte). Zatímco tendence k brzkým sňatkům byla zaznamatelná v druhé polovině 20. století, od devadesátých let, jak uvádí Sak a Kolesárová (2012, s. 35), sociální příčiny vedou k odkládání sňatků a zakládání rodiny, k životu s partnerem bez uzavření sňatku, i k životu bez partnera (silněji je možné tyto trendy identifikovat u osob s vysokoškolským vzděláním).

Ve společnosti zaznamenáváme narůstající počet rozvodů, bezdětných párů i snižující se průměrný počet dětí v rodině. Jeřábek (in Jeřábek a kol., 2013, s. 55) tento stav vztahuje k rodinné péči o seniora a předkládá argumenty, které dokladují, že existují procesy, které působí v neprospěch uplatňování rodinné péče o staré lidi. Jedním z procesů, který způsobuje krizi modelu rodinné péče, je, že v důsledku výše zmíněného budou budoucí neustále oslabované rodiny neschopné postarat se o své závislé členy. Příčinou je nedostatek rodin a malý počet budoucích rodinných pečovatelů a pečovatelek. Dalším z procesů, které ovlivňují či přímo ohrožují rodinnou péči, je, že většina společností v rodině nežije. Argument může být postaven na tom, že rodina více své členy k péči o staré osoby zavazuje a samozřejmě poskytuje přirozené zdroje podpory.

Nízká porodnost může být způsobena ekonomickými obtížemi, se kterými se běžná rodina potýká. Do jisté míry je nízká porodnost ovlivněna i pohodlím lépe situovaných žen, které rození dětí odkládají do pozdějšího věku. Větší rodina, míněno například se třemi dětmi, je považována za finančně neúnosnou. Ve společnosti se běžně setkáváme s názorem, že je lepší a odpovědnější zabezpečit jedno dítě na vyšší úrovni, než tři děti na úrovni nižší. Jedním z mnoha argumentů, které tento způsob „ekonomického“ myšlení vyvracejí, může být hypotéza, že jedno dospělé dítě bude v budoucnu výrazně a neúnosně zatíženo péčí o staré rodiče, než kdyby se tato „zátěž“ rozložila mezi více sourozenců.

Nízká sňatečnost a přístup k manželství je svým způsobem i odpovědností státu, který de facto nevytváří žádné nástroje na jejich podporu, například zvýhodněné novomanželské půjčky na bydlení, které byly zrušeny, a naopak podporuje matky – samoživitelky. Toto není míněno jako kritika podpory žen, které jsou na výchovu dítěte samy, naopak. Stát má však volit efektivnější nástroje podpory, neboť často mezi mladými rodiči dochází k rozhodnutí o odmítnutí svatby z ekonomických důvodů. Matka, která není vdaná, snadno prokáže, že je samoživitelkou a stát jí tak poskytuje větší výhody než ženám vdaným.

6.3. Naděje dožití a její vliv na rodinné metamorfózy

Pro hodnocení změn věkové struktury obyvatelstva je používán demografický pojem naděje dožití, neboli pravděpodobnost, kolik let bude jedinec žít od určitého věku. Naděje dožití se stále zvyšuje. Mezi nejčastěji uváděnými příčinami vzrůstající naděje dožití ve společnosti jsou uváděny genetické faktory včetně například stavby těla, pohlaví, místo, kde lidé žijí (přítomnost společenských či politických konfliktů, klima), stravování a životní styl,

výrazným faktorem je také vzdělání. Pro naši potřebu je důležitým faktorem především pohlaví. Je obecně známo, že ženy se dožívají vyššího věku než muži. Jedná se o celosvětový trend. OECD ve zprávě z roku 2013 informuje, že v zemích OECD je naděje dožití od narození pro ženy 82,8 let a pro muže 77,3 let. V České republice je naděje dožití nižší než uvedený průměr, nicméně stále z údajů vyplývá, že ženy častěji osamějí v důsledku ovdovění. Dalším zaznamenaným trendem je, že narůstá počet osob v důchodovém věku, kteří se starají o své staré rodiče, pochopitelně také ve starobním důchodu.

Z následujících tabulek je patrné, že přibývá osob ve věkové skupině old old, tedy starších 80 let a také osob ve věkové skupině 100 a více let. Tento trend je patrný především v posledních letech. Při sčítání lidu v letech 1980 a 1991 nebyla samostatná kategorie 100 a více let. I tento fakt podporuje tvrzení, že přibývá stoletých a zřejmě tento trend bude pokračovat i v následujících dekádách. Zároveň je patrná určitá feminizace (viz předchozí tabulka a graf)

Tabulka č. 5: Počet osob ve věku 80 let a více podle pohlaví (1980 - 2011)

	1980 ¹⁸		1991		2001		2011	
	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy
80 - 84 let	39 916	95 583	55 106	119 864	42 777	89 990	80 131	151 982
85 - 89	11 812	34 399	17 012	48 615	23 394	59 816	35 027	86 702
90 - 94	2 329	7 728	3 112	11 846	6 271	20 025	6 674	20 255
95 - 99	323	1 134	293	1 451	579	2 510	1 123	4 386
100 a více					20	166	100	414

Zdroj: vlastní zpracování na základě dostupné statistiky ze sčítání lidu

Ženy jsou po generace ohroženou skupinou fenoménem osamocení. Svou roli sehrává také věkový rozdíl mezi manžely. Ačkoliv se s tímto demografickým jevem (tedy že ženy mají vyšší naději dožití) setkáváme i v historii, v době vícegeneračního soužití nezpůsobil žádná větší společenská rizika a pro ženy neznamenal větší dopady (ekonomické ani společenské). Pro zajímavost lze uvést, že manželství podle výzkumů prodlužuje délku života muže.

¹⁸ Při sčítání lidu v roce 1980 a 1991 nebyla samostatná kategorie 100 a více let.

Zatímco u žen se tato souvislost nepotvrdila, dlouhodobě ženatí muži se s větší pravděpodobností dožijí více než 70 let (Sak, Kolesárová, 2012).

Zvyšující se naděje dožití se odráží i v oblasti zdraví jedinců. Ačkoliv stále roste kvalita života starších osob, souvisí stárnutí populace s narůstajícím počtem osob, které jsou závislé na péči. Jeřábek (2013) uvádí, že to je proces, který ztěžuje rodinnou péči o tyto osoby, zvláště vzhledem k faktu, že rodinná péče nestačí reagovat na zvyšující se potřeby a rostoucí nároky na péči (zvláště se jedná o vysoké stáří, tzv. old old). Proto se dá očekávat, že stále poroste poptávka po adekvátních službách (i po institucionálních). Zatím se snižuje demografická základna a někdy se můžeme setkat s názorem, že se nebude mít kdo o starší osoby starat. Tento argument je samozřejmě oprávněný, ale lze namítnout, že demografické prognózy, jak leckdy demografové sami uznávají, se nemusejí až v takové míře v realitě potvrdit. Ale i za předpokladu, že tato základna dospělých dětí se bude zmenšovat, jak dokládají výzkumy, u nadcházející generace dospělých dětí se pravděpodobně nezmění ochota pomáhat svým rodinným příslušníkům a zůstane ve stejné míře, jako je tomu dnes (Künemund, Hollstein, 2000 in Jeřábek a kol., 2013).

6.4. Vzdělávání a změny ve společenské poptávce

Vzdělání a vzdělávací proces patří k významným sociálním faktorům měnícím nejen jednotlivce, ale i celou společnost. Od 18. století, kdy se vzdělávání stává díky Marii Terezii důležitou součástí společenského života, stává se také významnou podmínkou pro proměny mezigeneračních vztahů v rodině. Vzdělávacímu procesu uskutečňovanému v institucích předcházela příprava na povolání, která byla zaměřená na získání praktických dovedností. V historii se učňové, jak byly označovány osoby v přípravě na povolání, učili přímo u zaměstnavatele, se kterým uzavírali učňovské smlouvy. Za vyučení se v některých případech i platilo, ale spíše učeň u mistra pracoval za stravu a byt. V historii bylo také pro určité vyučení požadováno, aby se učeň vydal na takzvaný vandr do zahraničí, kde si zkušenosti prohloubil a do vlasti se vracel vybaven mnoha dovednostmi (Tomeš, 2011).

Jak uvádí Tomeš (2011), za první republiky se základní školství dělilo na dva stupně, přičemž prvních pět tříd nabízelo jednotné vzdělání, následující vzdělávání probíhalo podle zaměření studentů, tedy buď na „měšťance – příprava na vyučení v řemeslu, nebo na gymnasiu či „reálce“, která poskytovala základ pro pokračující vysokoškolské vzdělání. Tento způsob

vzdělávání byl za doby komunistické totality nahrazen ruským modelem - obecným, jednotným základním vzděláváním (devíti nebo osmileté základní vzdělání).

Vzdělávání a jeho rozvoj souvisí i s růstem střední délky života. Pro účely popisované problematiky je důležité zmínit především vzdělávání žen, které se stalo elementární faktorem pro uvolňování žen z čistě domácích povinností a které napomohlo procesu emancipace. O vlivu vzdělávání na měnící se roli žen v rodině a ve společnosti bylo pojednáno v předchozí kapitole. Dalším významným aspektem je měnící se obsah a zaměření vzdělávání a vliv této skutečnosti na metamorfózy mezigeneračních vztahů v rodině. Zatímco v historii (především v 19. století) převažovala příprava na povolání před vzdělávacím procesem, tedy většina společnosti se učila řemeslům, v současnosti převažuje vysokoškolské vzdělávání a poptávka po vyučení na učebních oborech stále klesá. Jednou ze skutečností, která sehrává důležitou roli v procesech metamorfóz mezigeneračních vztahů, je, že zatímco učeň v dřívějších dobách odcházel se vyučit daleko od domova, pravidlem bylo, že se vracel do své domoviny. Nejen že přinášel získané dovednosti, které mohl předávat dál a obohacoval tím v podstatě celou společnost, vracel se také ke své rodině. Vazby mezi generacemi tak byly přerušeny pouze dočasně. V dnešní společnosti není neobvyklé, že se se získaným vzděláním (především vysokoškolským) mladí lidé do země původu nevrací, ale začínají budovat novou rodinu v zahraničí. Nebo do zahraničí odcházejí po studiu s cílem získat zajímavou praxi, ale zpět se už nevrací.

Před sto lety měla neukončené vzdělání v generaci rodičů necelá 2%, zatímco v současné době neukončené vzdělání se podle výzkumů téměř nevyskytuje (Sak, Kolesárová, 2012, s. 80). V historii jednotlivých generací se vyvíjí vzdělanostní úroveň odlišně u mužů a žen. Tento jev souvisí s tím, že žena se více soustředila na domácnost a brzy se stávala matkou. Muž, v historii téměř výhradní živitel rodiny, zakládal rodinu v pozdějším věku a na jeho zaměstnatelnost byly postupně kladeny vyšší nároky. Postupně se rozdíl mezi mužem a ženou díky společenským faktorům stíraly. Dnes je vysoký podíl vysokoškolsky vzdělaných žen, dokonce, v některých dříve výhradně mužských oborech, převažují studentky nad studenty. Vzdělání je významným faktorem sociální mobility, a proto má dopad na metamorfózy mezigeneračních vztahů. Je i významnou souvislostí demografického stárnutí.

Starší lidé se celoživotně nevzdělávají, a proto jejich šance na trhu práce klesají. Taky U3V (Univerzity třetího věku) je forma prodloužení života, jak vyplývá z geriatrických výzkumů

(Více z výzkumu na webových stránkách Asociace univerzit třetího věku, UNESCO, nebo ve Sborníku příspěvku z mezioborové konference o stárnutí z roku 2013.

6.5. Zaměstnání a změny v ekonomických formátech

Vzdělání jako faktor ovlivňující proces metamorfóz mezigeneračních vztahů úzce souvisí se zaměstnáním, resp. ekonomickou činností sloužící k zajišťování zdrojů obživy. Sociální politika pojímá zaměstnání jako nejvýznamnější nástroj úsilí o sociální začlenění a boje proti sociálnímu vyloučení (Tomeš, 2011). Pro předmět této práce jsou zajímavé především sociální parametry zaměstnání, které působily na mezigenerační vztahy v rodině odlišně v různých obdobích. Pro vícegenerační soužití rodin měly nejvýznamnější dopad procesy urbanizace a industrializace, kdy lidé začali opouštět zemědělský způsob obživy a stěhovali se do měst za prací. Postavení dělníků, které bylo v továrnách na špatné úrovni, podnítilo vznik dělnických hnutí za práva zaměstnanců. 19. století je proto významným milníkem právě pro intervenci státu do pracovních vztahů na ochranu dělníků. Postupně vznikaly právní regulace pracovní doby nebo ochrany mzdy (Tomeš, 2011). Po první světové válce byly dále tyto regulace v nejrůznějších oblastech rozvíjeny Mezinárodní organizací práce (ILO). Postavení dělníků a špatné pracovní podmínky se významně odrážely v rodinném systému. Mladé rodiny se ocitaly na pokraji chudoby a navíc daleko od svých širších rodinných vztahů, které by pro ně mohly být zdrojem pomoci a podpory (buď například praktické nikoli ekonomické). Dramatická byla situace v poválečném období, zvláště pak po první světové válce, kdy masově vzrostla nezaměstnanost způsobená demobilizací vojsk a restrukturalizací zbrojních výroby. Toto období, pro rodiny nevladatelné, je považováno za počátek pasivní politiky zaměstnanosti, neboť bylo nezbytné poskytovat podpory v rámci povinné sociální péče (Tomeš, 2011). Válečná a poválečná léta mají vztah rovněž k zaměstnanosti žen, která se zvýšila v důsledku toho, že leckdy byl zdroj obživy pro rodiny odvislý pouze od příjmu ženy (v poválečném období to bylo způsobeno invaliditou vrátivších se vojáků nebo jejich úmrtím během války).

V průběhu dějin vidíme posun od práce jako fyzické činnosti vykonávané svaly, k práci jako duševní aktivitě (Sak, Kolesárová, 2012, s. 128). Duševní aktivita vyžaduje absorpci velkého množství informací a tedy i delší přípravu na výkon samotné profese. K získání zaměstnání vykonávaného nabytými dovednostmi a rozumovými schopnostmi je zapotřebí vysokoškolské vzdělání, které je ukončeno kolem 26. roku jedince. Vzhledem k velké konkurenci při získávání zaměstnání a nízké uplatnitelnosti na trhu práce bez praxe, zaměřují se mladí

lidé nejprve na získání pracovních zkušeností a odkládají založení rodiny do pozdějších let, kdy mají větší jistoty. Při zakládání rodiny se, v souvislosti s potřebou zajistit bydlení, mladí lidé zadlužují a v důsledku tohoto jsou daleko více ohroženi riziky vyplývajícími z nezaměstnanosti než ti, kteří se zadlužit nemusejí. Vzhledem k tomu, že jejich rodiče jsou již v předdůchodovém, možná i důchodovém věku, nejsou většinou schopni poskytnout větší finanční podporu dospělým dětem, pakliže tuto pomoc, například v důsledku ztráty zaměstnání, potřebují.

S moderní společností je spojen i přechod z pracovní aktivity do „důchodu“. Jak popisuje Sak s Kolesárovou (2012, s. 130), v přírodních a industriálních společnostech nebylo stáří propojeno s fází pracovního vyčlenění, ale jedinec tak, jak mu ubývalo sil a schopností, některé aktivity postupně omezoval. V této souvislosti je třeba dodat, že je také rozdíl mezi venkovským a městským prostředím. V současnosti se stále více také v odborné společnosti hovoří o zaměstnání starších osob a nástrojích podpory toho narůstajícího trendu.

6.6. Souvislosti bydlení s metamorfózami mezigeneračních vztahů v rodině

Bydlení je jednou ze základních životních potřeb jedince a je nedomyslitelně spjata s ekonomickou aktivitou, která přináší zdroje financování na zajištění, resp. na uspokojení potřeby bydlet. Bydlení má významný sociální rozměr a je znakem kvality života. Předmětem zájmu sociální politiky je dostupnost bydlení (ekonomická a v odpovídající kvalitě), která zahrnuje jak problematiku podpory výstavby, včetně vzniku sociálního bydlení, regulaci nájemného, finanční podporu rodin i problematiku bezdomovectví. Bydlení se v průběhu dějin měnilo podle typu soužití od vícegeneračního, kdy na jednom místě žilo několik generací, po malé nukleární rodiny, které se z určitých příčin (ekonomických i sociálních) rozhodly odtrhnout od generace svých rodičů. Mladé rodiny na počátku 20. století si až na výjimky nemohly dovolit pořizovat vlastní bydlení a tak se, zvláště na venkově, domy a usedlosti různými způsoby přizpůsobovaly. Dnešní rodiny se často při obstarávání bydlení musejí zadlužit. S tímto souvisí dnes často diskutovaný problém předlužení (over-indebtedness), na který začali odborníci upozorňovat v souvislosti s nedávnou ekonomickou krizí. Na jedné straně postupně přibývalo a přibývá zadlužených osob, zároveň na straně druhé rostou počty těch, kteří nejsou schopni své závazky splácet. Předlužení může ve svých důsledcích způsobit nárůst rozpadnuvších se rodin (například neschopnost dostát svým závazkům a pocit osobního selhání se může u disponovaných jedinců projevit závislostí

na návykových látkách, v důsledku čehož může dojít až k rozpadu rodiny). Pro úplnost lze uvést i fenomén zadluženosti starých lidí, kteří tento způsob získání finančních prostředků někdy volí z toho důvodu, že chtějí pomoci svým potomkům a nemají dostatek vlastních prostředků.

Téma, které souvisí s tím, jak se proměňovaly vztahy mezi generacemi, je odchod starších osob do institucionální péče, který byl zvláště v minulých letech velmi obvyklý. Nemají se zde na mysli pouze osoby, které v důsledku postupně snižující se soběstačnosti, nebyly schopny zůstat samy ve svých domácnostech ani za pomoci blízkých. Z průzkumů uskutečněných v pobytových zařízeních sociálních služeb vyplynulo, že v těchto institucích jsou i osoby s nepřiznaným příspěvkem na péči (ze zjištění vyplynulo, že v domovech pro seniory tvořil v roce 2009 podíl osob bez přiznaného příspěvku na péči až 16,3%), případně významný počet osob s přiznaným příspěvkem v prvním a druhém stupni (MPSV, 2011). Při detailnějším zkoumání bylo zjištěno, že tyto starší osoby odchodem do domova pro seniory řešily bytovou situaci, nikoliv potřebu vyplývající ze snížené soběstačnosti. Příčinou odchodu z vlastní domácnosti bylo v těchto případech buď nezvladatelné nájemné a nedostupnost jakýchkoliv forem sociálního bydlení nebo přenechání bytu či domu dospělým dětem a vnukům, kteří si nebyli schopni zajistit bydlení vlastními silami. V oblasti koncepce sociálních služeb je toto nežádoucí jev. Snahou je naopak podpořit staré osoby, aby setrvaly ve svých domácnostech co nejdéle. Je to výhodné nejen pro stát z pohledu financování, ale také humánní z pohledu každého, kdo upřednostňuje domov před institucí.

Z výše uvedeného je zřejmé a neoddiskutovatelné, že stárnutí obyvatelstva má přímý dopad na jednotlivce i celé rodiny. Tyto identifikovatelné dopady se odráží v mezigeneračních vztazích. Projevem demografického stárnutí je, jak bylo výše zmíněno, prodlužování délky života a vzrůstající naděje dožití. Jak uvádí Sak a Kolesárová (2012, s. 11), prodlužování délky života má význam nejen pro jednotlivce, ale obsahuje potenciál zpětného vlivu na kvalitu společnosti na její proměnu v dlouhověkou společnost.

7. Vybrané systémové souvislosti – nástroje pro podporu rodinné péče o seniory se zaměřením na deinstitucionalizaci

Princip deinstitucionalizace je založen na humanizaci sociálních služeb a souvisí s procesem transformace ústavních služeb v terénní. Základním požadavkem je co nejdříve setrvání osoby v přirozeném sociálním prostředí a individuální přístup k jedinci s respektem k jeho autonomii a soukromí v případě, že se již v ústavní péči nachází. Termín deinstitucionalizace nezahrnuje pouze otázky bydlení, komunity či individuálního přístupu. Velký důraz je kladen na posilování role rodiny v péči o seniora. Je nezbytné využít potenciál neformální péče a podpory (rodina, komunita, dobrovolníci).

Kubalčíková (2006) upozorňuje na dvojí pojetí deinstitucionalizace:

- 1) Dualistické nazírání residenční a komunitní péče, které automaticky předpokládá negativa na straně péče rezidenční. Tento přístup bonifikuje komunitní péči a pokládá ji za jedinou možnou variantu v péči o seniora. Je typický pro Velkou Británii.
- 2) Systemický přístup k deinstitucionalizaci chápe komunitu jako rodinu, nikoliv pouze jako typ péče. V rámci formální péče zůstávají jedním z typů i rezidenční služby, které jsou zbavovány parametrů „totální instituce“ (ústavní zařízení je otevřeno okolní komunitě, dbá na participaci uživatele, poskytuje ubytování relativně malému počtu osob). Systemický přístup se uplatňuje především v zemích kontinentální Evropy.

Hlavním požadavkem úspěšné deinstitucionalizace je kvalitně připravený, pozvolný proces změny systému, na němž se budou podílet odborníci, zaměstnanci ústavních zařízení a participovat budou rovněž samotní uživatelé a jejich rodiny. V rámci podpory transformace je důležité zajistit efektivní nástroje, které budou směřovat k odpovídající kvalitě služeb.

Jako předpoklad úspěšného procesu transformace se uvádí (Tomeš, 2011):

- Osvěta veřejnosti a samotných uživatelů.
- Aktivní spolupráce všech účastníků procesu.
- Příprava (vzdělávání) pracovníků sociálních služeb na nové úkoly.
- Metodická a finanční podpora státu a dalších institucí veřejné správy.

Z výše uvedeného vyplývá, že setrvání seniora v přirozeném prostředí je podmíněno dostupností kvalitních služeb, které může využívat v domácnosti (terénní služby).

Lze využít i další nástroje, přičemž vybíráme následující (Walker, 1996):

- Široký výběr a dostupnost kompenzačních pomůcek včetně adekvátní úpravy domácností.
- Využití tzv. „alarm systému v domácnostech“.
- „Service buses“, které zajíždějí do vybraných lokalit a poskytují zde poradenství.

7.1. Deinstitutionalizovaná péče realizovaná formálními institucemi

Nejefektivnější službou zajišťující naplnění požadavku deinstitutionalizace se zdá být chráněné bydlení. Kubalčíková (2006) rozlišuje dvě podoby chráněného bydlení:

- 1) Na základě depistáže jsou vytipovány osoby, jejichž domácnost vyžaduje adekvátní úpravy, je provedena rekonstrukce a zajištěna dostupnost terénní služby. Senior zůstává v domácnosti.
- 2) Co-housing, neboli společné bydlení, je založeno na myšlence sdílení přiměřeně upraveného bytu 3 – 5 osobami – seniory v běžné zástavbě. Služby jsou rovněž poskytovány terénní formou.

Podmínkou úspěšné deinstitutionalizace je integrace a koordinace sociálních a zdravotních služeb. V České republice jsou dobrým příkladem hospicové služby. Naopak za velký prohřešek je odborníky považována nedostatečná spolupráce mezi sociálním a zdravotním sektorem při propouštěcí proceduře starších osob ze zdravotnických zařízení do domácí péče.

7.2. Deinstitutionalizovaná péče realizovaná neformálními institucemi

Pojetí deinstitutionalizované péče realizované neformálními institucemi lze chápat v podstatě dvojím způsobem. První způsob počítá se zajištěním péče ze strany dospělých dětí a rozlišuje:

- a) Péči dospělých dětí v domácnosti seniora.
- b) Péči v domácnosti dospělých dětí.

Další možností je zapojení domácností do formálního systému péče. Kubalčíková (2006) uvádí tři možnosti:

- 1) Péči v domácnosti ze strany neformálních poskytovatelů je přiznán statut placené činnosti.

- 2) Nabídka tzv. odlehčovacích a podpůrných služeb včetně denních center. Nejdůležitější úlohu sehrávají tyto služby v péči o osoby s demencí.
- 3) Využití neformálních pečovatелů (zejména rodinných příslušníků) v ústavním zařízení.

U neformálního typu péče je třeba důkladného posouzení, zda rodina může, chce a umí pečovat. Nejasná role rodiny a blízkých v systému formální péče totiž může způsobit tzv. triangulaci – vytváření koalic mezi pracovníky, staršími osobami a jejich blízkými (Matoušek, 1995). Smyslem a cílem deinstitucionalizace by tedy měla být spolupráce všech zainteresovaných stran (Evers, 1991, cit. in Kubalčíková, 2006):

- 1) Veřejný sektor
- 2) Tržní sektor
- 3) Dobrovolný sektor
- 4) Neformální poskytovatelé

7.3. Bariéry procesu deinstitucionalizace

V podstatě můžeme hovořit o několika oblastech, které lze právem označit za překážky transformace pobytových služeb v služby komunitního typu a služby poskytované v přirozeném prostředí uživatele (MPSV, 2007), a to například nedostatek finančních prostředků. Podle dosavadních analýz (MPSV, 2007) panují největší obavy z vysokých počátečních nákladů. Jedná se o vstupní náklady jako např. financování nemovitostí nebo podpůrných programů. Ekonomickou zátěž by bylo možné po zavedení sítě služeb kompenzovat prodejem bývalých institucí či jejich ziskovým využitím. Po dokončení transformace sociálních služeb by měly být náklady srovnatelné nebo nižší než jsou stávající náklady. Další identifikovatelnou překážkou může být neochota ke změně. První skupinou, která může paradoxně vyjadřovat negativní postoj ke změně, jsou samotní uživatelé. Důvodem by mohlo být vnímané ohrožení dosavadních jistot. Je proto třeba zaměřit osvětovou činnost nejprve na uživatele sociálních služeb a na jejich rodiny. Další významnou skupinou možných odpůrců změn je personál institucí, a to od pečovatелů až po vyšší management. Proces transformace na ně totiž klade větší nároky (vzdělávání, absolvování kurzů) a významně ohrožuje jejich pracovní místo. Konečně negativní důsledky deinstitucionalizace může vnímat i širší okolí ústavů (například živnostníci, kteří prodávají

zařízení své služby). Mezi bariéry lze zařadit i otázku využití stávajících ústavních zařízení. Odborníci si kladou otázku, co s nemovitostmi – ústavními zařízeními po úspěšném dokončení procesu transformace. Jako varianty řešení se nabízejí možnosti změnit účel užití, nemovitost prodat nebo pronajímat.

8. Reflexe ve státech Evropské Unie a zahraniční zkušenost

Na úrovni členských států Evropské unie jsou stále aktuálnějšími tématy demografické změny ve společnosti. Podle studií OECD a dalších demografických studií se každoročně zvyšuje délka dožití napříč evropskými státy přibližně o tři měsíce. Ačkoliv, jak je zmíněno v předchozích kapitolách, hodnotíme tento trend velmi kladně, přináší na druhé straně mnohé výzvy, na které je třeba vhodně reagovat. Celá Evropská unie se potýká se změnami v rodinné struktuře, nízkou porodností, ekonomickou migrací atd. (tzv. metamorfózy mezigeneračních vztahů v rodině a jejich podobné kauzality a konsekvence se týkají v podstatě všech členských států EU). Studie OECD (2013) uvádí, že narůstá počet osob starších 80 let a že potřeba dlouhodobé péče se zvýší během příštích let nejméně třikrát. Zároveň je v některých dokumentech s odkazem na identifikované společenské změny zmiňováno, že se předpokládá menší zainteresovanost rodin v poskytování péče, než je tomu nyní (OECD, 2013). Někteří autoři zmiňují, že je toto obtížně predikovatelné, neboť nelze předpovědět, jaký vliv na péči o starší rodinné příslušníky budou mít silné generační ročníky.

Společným jmenovatelem pro všechny země Evropské unie je genderová problematika. Nejvyšší potřeba péče byla identifikována u žen, a to s ohledem na vyšší délku života oproti mužům. Zároveň tvoří ženy většinu pečujících – jak neformálně pečujících, kdy v domácnostech pečují o své blízké (nejčastěji o rodiče nebo o partnera), tak i formálně, respektive, kdy jsou zaměstnány jako pracovnice v přímé péči. U žen jsou patrné tendence přiklánět se k určitým povoláním, v nichž se odměňuje péče o jiné, například k povolání zdravotní sestry, učitelky nebo sociální pracovnice (Bauman, May, 2010) Nicméně jak uvádí Goodhead a McDonald (2007) v jejich studii, existuje společenské očekávání, že žena automaticky přijímá roli pečovatelky, což lze do jisté míry vnímat jako břemeno kladené na ženy. Zaměstnání v přímé péči (různé formy obslužné péče) tvoří především pracovní příležitosti pro ženy. Na druhou stranu v kontrastu s tímto, je právě poskytování neformální péče v domácnosti jednou ze signifikantních bariér pro ženy v uplatnění na trhu práce (sladění péče o člena rodiny se zaměstnáním, návrat do zaměstnání po letech nebo měsících strávených péčí o blízkého člověka s tím spojené riziko ztráty kvalifikace, pracovních návyků).

Metamorfózy mezigeneračních vztahů v rodině a jejich souvislosti s demografickým stárnutím, jsou nejčastěji popisovány z pohledu narůstající potřeby péče o starší osoby a jak je tato péče zajišťována a financována. Tato péče je ztotožňována s dlouhodobou péčí

(long term care). V roce 2003 definovala Evropská komise a Evropská rada dlouhodobou péči jako tradiční pomoc, která je poskytována v rodině (traditional in family care). Dlouhodobá péče neodmyslitelně souvisí s naší problematikou a lze zmínit, že například Tomeš (2010) vnímá dlouhodobou péči jako novou sociální událost a navrhuje, aby stát na tuto potřebu v souladu s tím reagoval. Dlouhodobá péče vzhledem k rozsahu diplomové práce je zmiňována pouze okrajově a jen ve vztahu ke vzájemnosti v rodině.

8.1. Metodologie výzkumu a popis výzkumného postupu

K vypracování této části práce byla využita metoda výzkumu spočívající v sekundární analýze¹⁹ dat. Za účelem výzkumu byl využit společný informační systém o tématech sociální ochrany (MISSOC), který je zdrojem pravidelně aktualizovaných informací týkajících se systémů sociální ochrany jednotlivých zemí. V rámci systému MISSOC se zveřejňují srovnávací přehledy fungování sociální ochrany týkající se 32 zemí (zahrnuje 28 členských států a Island, Lichtenštejnsko, Norsko a Švýcarsko). Srovnávací přehledy se týkají dvanácti hlavních oblastí sociální ochrany z pohledu národních politik, přičemž pro účely výzkumu byly vybrány následující: *starobní důchody, rodinné dávky a dlouhodobá péče*. K sekundární analýze dat byly mimo komparativních tabulek využity i další zdroje, a to internetové stránky výzkumných projektů European Social Survey, dále projekt SHARE – Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe. Zásadním zdrojem dat byly také internetové stránky Evropské komise European Judicial Network in civil and commercial matters. Vzhledem k velkému rozsahu dat byla analýza zúžena na tyto státy: Francie, Itálie, Lucembursko, Německo.

Ačkoliv je sekundární analýza dat objektivní metodou, nelze opomenout rizika spočívající v systematickém zkreslení (různá metodologie zaznamenávání, kulturní vlivy, důraz na zaznamenávání jen některých témat atp.) nebo rizika vyplývající z nedostupnosti některých dat, která zatím nebyla sebrána. Analýza, která je součástí diplomové práce, je zúžena jen na vybrané problematické okruhy.

---

¹⁹ Sekundární analýza je analýza dat pořízených pro jiný výzkumný záměr, než v jehož rámci jsou právě používána. Analytik, který provádí sekundární analýzu, se nesmí podílet na vytvoření původního datového souboru.

Účelem předkládané analýzy je srovnání vybraných indikátorů mezi státy se situací v České republice, a to ve vazbě na řešení důsledků stárnutí populace, samozřejmě s ohledem na mezigenerační vztahy v rodině. Sledovány jsou následující oblasti:

- Občanskoprávní povinnost dospělých dětí poskytovat pomoc a podporu starým rodičům (institut vyživovací povinnosti)
- Veřejnoprávní intervence státu na pomoc a podporu rodinám (podpora pečujících se zaměřením na institut pečovatelské dovolené)

8.2. Výsledky výzkumného šetření a interpretace dat

Evropská unie reaguje na metamorfózy mezigeneračních vztahů v souvislosti s dopady demografického stárnutí především skrze řešení problematiky dlouhodobé péče. V oblasti zmiňovaných metamorfóz, respektive pro jejich hodnocení, je důležitá především odpovědnost rodin za péči o starší osoby a existence a uplatňování institutu vyživovací povinnosti. I když evropské státy reflektovaly narůstající potřebu péče o staré občany veřejnoprávními intervencemi, občanskoprávní povinnost rodin nezrušily. Veřejnoprávní podpora/intervence fungovala zprvu jako alternativa nebo doplněk k domácí péči. V některých státech plní občanskoprávní odpovědnost v tomto smyslu stále svoji nezastupitelnou úlohu. V jiných zemích, jako například v ČR, se spíše nepraktikuje. Dnes jsou tato ustanovení platná ve dvou třetinách členských zemích EU (Maďarsko, ČR) a v dalších státech tuto povinnost mohou uložit soudy (např. Velká Británie).²⁰

Evropské státy reagují na demografické stárnutí a na změny v rodinné struktuře různě. Například v Lucembursku bylo zavedeno povinné pojištění pro případ sociální události spojené s potřebou dlouhodobé péče. Stejná situace je i v Německu. Státy, které přijaly opatření vzhledem ke stárnutí populace a přibývání osob s potřebou dlouhodobého zajištění péče, uznaly dlouhodobou péči jako novou sociální událost. Například v Německu existuje pět pilířů sociální ochrany, a to důchodové pojištění, pojištění pro případ nezaměstnanosti, zdravotní pojištění, pojištění pro případ dlouhodobé péče a úrazové pojištění. Je tedy zřejmé, že dlouhodobá péče je v Německu vnímána jako samostatné, ale nedělitelné odvětví sociální ochrany, které má svá specifika. Uznání dlouhodobé péče jako nové sociální události má pro hodnocení metamorfóz mezigeneračních vztahů velký význam především z toho důvodu, že dokazuje hlubokou změnu nejen ve struktuře populace, ale i ve schopnosti rodin převzít

---

²⁰ Komise pro sociální ochranu (Social Protection Committee) zřídila pro řešení problematiky stárnutí populace a zvyšující se poptávky po dlouhodobé péči pracovní skupinu (SPC-WG-AGE). Pracovní skupina klade důraz především na vzájemné sdílení zkušeností mezi členskými státy, které mohou přispět k inovativním přístupům v oblasti sociální ochrany vyplývající z potřeby dlouhodobé péče. Pracovní skupina na svých jednáních zdůrazňuje, že potřeba dlouhodobé péče je předmětem sociální ochrany a že je vhodné přinášet příklady dobré praxe a tzv. know how z jednotlivých členských zemí s ohledem na jejich možnou přenositelnost do ostatních zemí. Doporučuje a navrhuje SPC opatření v oblasti stárnutí populace a dlouhodobé péče. Respektuje přitom odpovědnost členských států za intervence v oblasti poskytování dlouhodobé péče.

plně ekonomické náklady spojené s péčí o své závislé členy. Zajímavé jsou údaje o mezigeneračních vztazích z Německa, kdy z prováděných výzkumů (Palaric, Dufour, 2012) vyplynulo, že generace starých rodičů poskytuje vyšší podporu svým dospělým dětem, než naopak, zvláště pokud se jedná o finanční pomoc. 12% prarodičů ve věku od 62 do 85 let poskytuje finanční pomoc svým vnoučatům a až 23% poskytuje tuto pomoc vlastním dětem. Stejně jako v České republice, zásadní význam spočívá v pomoci s hlídáním vnoučat. Ze strany dospělých dětí ke starým rodičům se jedná nejčastěji o funkční pomoc (například odvoz k lékaři). Zjišťování ukázalo, že až 80% dospělých dětí žije méně než hodinu cesty od svých starých rodičů a jsou tedy schopni být v každodenním kontaktu. Z výzkumu rovněž vyplynulo, že střední generace pomáhá starším členům rodiny častěji než dospělá vnoučata.

Ve srovnání s Německem existují státy, které teprve začínají reagovat na demografické změny ve společnosti. Jedním z těchto států je Itálie, která se liší od České republiky, stejně jako například od Německa, silným postavením rodiny v řešení obtíží. Itálie také patří mezi státy s nejnižšími vynakládanými veřejnými výdaji na podporu rodiny (4,9% HDP). Stát zřejmě spoléhá více než v jiných státech na soběstačnost rodin. Je to pochopitelné vzhledem k zjištěným údajům, ze kterých vyplývá, že ve srovnání s ostatními státy, až 83% starších osob pomáhá svým rodinám. Evropský průměr je 74% (Solidarity between Generations, 2012). I v Itálii zaznamenáváme změny v rodinné struktuře. Zvyšuje se podíl rozvodů, snižuje se počet uzavíraných sňatků. V roce 2008 byl průměrný věk pro založení rodiny 31 let pro ženu a 35 let pro muže. Tedy výrazně později, než například v České republice. Tento trend úzce souvisí s nedostupností bydlení pro mladou generaci, kdy až 30% osob ve věku 30 – 34 žije společně s rodiči, navzdory faktu, že mají zaměstnání. Z důvodů změn v rodinné struktuře, spočívající v rapidním nárůstu rodin pouze s jedním rodičem, nabývá na důležitosti pomoc prarodičů, kteří v 52,3 % pomáhají s péčí o děti do 12 let.

Itálie se od České republiky liší výrazným zastoupením katolické církve a víry, která do jisté míry determinuje i mezigenerační vztahy. V katolických rodinách je tradičně silný vztah k poskytování péče o závislé členy. V Itálii je také vysoký podíl církví, jakožto poskytovatelů sociálních služeb. Zajímavá je italská občanskoprávní odpovědnost mezi dospělými dětmi a jejich starými rodiči spočívající v uplatňování nástroje v podobě vyživovací povinnosti. Ačkoliv je tento institut uplatňován ve všech popisovaných státech, v Itálii je možné finanční plnění nahradit společným bydlením.

Francie je stejně jako Itálie státem Evropské unie s dominantním důrazem na rodinnou péči. Legalizovala se zde soukromá rodinná péče jako alimentální povinnost k ascendentům (Bridgeman, 2011). První kodex, který ukládal rodinám pečovat o své staré invalidní příslušníky, byl Code Civil (1804). Code Civil se týkal nejen závazků rodičů k dětem (Of the Obligations Arising from Marriage, Art. 203 *The spouses contract together, by the sole fact of marriage, the obligation of feeding, supporting and educating their children.*), ale stanovil i vyživovací povinnost dětí ke svým rodičům a ostatním předkům, kteří jsou v nouzi (Art. 205 *Children owe maintenance to their father and mother or other ascendants who are in need*). Code Civil stanovil za určitých podmínek tuto povinnost i zeťům a snachám (Art. 206 *Sons- and daughters-in-law owe likewise and under the same circumstances, maintenance to their father- and mother-in-law, but this obligation ceases where the spouse owing to whom the affinity existed and the children born of his or her union with the other spouse are dead*). Vyživovací povinnost mají i zeťové a snachy ke svým tchýním a tchánům v Lucembursku.

Tabulka č. 6: Občanskoprávní povinnost rodin za pomoc a podporu starým rodičům - *institut vyživovací povinnosti*

Česká republika	Vyživovací povinnost (blíže kapitola 3.4.2)
Itálie	Vyživovací povinnost mohou dospělé děti plnit dvěma způsoby, a to pravidelnými finančními příspěvky, nebo zajištěním ubytování
Francie	Vyživovací povinnost dospělých dětí ke svým rodičům a předkům. Code Civil stanoví za určitých podmínek tuto povinnost i zeťům a snachám
Lucembursko	Vyživovací povinnost dětí ke svým rodičům a předkům. Vyživovací povinnost mají i zeťové a snachy ke svým tchýním a tchánům
Německo	Zákon taxativně stanoví, koho se vyživovací povinnost týká: Dětí vůči svým rodičům (Pra)vnoučat vůči (pra)prarodičům

Následující tabulka obsahuje data týkající veřejnoprávních intervencí ve vybraných státech s ohledem na pečující rodinné příslušníky a jejich možnou podporu, se zaměřením na institut pečovatelské dovolené²¹. Z vybraných států, jak vyplývá z dat v tabulce níže, má nepropracovanější systém na podporu pečujících Německo, který se vztahuje především k oblasti zaměstnávání, respektive zavádí ochranu a podporu pečujících v pracovních vztazích (pečovatelská dovolená). Nenárokovou možností volna až na dobu jednoho roku má také Francie, ale nejedná se o pečovatelskou dovolenou se všemi výhodami, jako je tomu v Německu.

Veřejnoprávní intervence vyžadují detailnější zpracování, tabulka níže je spíše sondou do těchto intervencí, než skutečnou analýzou.

Tabulka č. 7: Veřejnoprávní intervence ve vybraných státech s ohledem na pečující rodinné příslušníky a jejich možnou podporu

Země	Legislativní úprava	Postavení rodinných příslušníků (dávký, daňové výhody apod.)	Institut pečovatelské dovolené
Česká republika	Neexistuje jednotná právní úprava dlouhodobé péče. Zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách; Zákon č. 372/2011 Sb., o zdravotních službách; Zákon č. 47/1998 Sb., o veřejném zdravotním pojištění.	Žádné speciální dávky pro pečující rodinné příslušníky. Osoby závislé na péči mohou použít příspěvek na péči, i pokud o ně pečuje rodinný příslušník. Za pečující hradí stát pojistné na zdravotní pojištění. Podílejí se také na sociálním pojištění; období poskytování péče je započítáváno do náhradní doby pojištění pro účely důchodového pojištění.	Ne

²¹ Vzhledem k tomu, že podpora pečujících rodinných příslušníků je v Evropě často vnímána jako součást problematiky dlouhodobé péče, shrnuje první sloupec tabulky legislativní úpravu ve státech s ohledem na to, zda je dlouhodobá péče zakotvena samostatným zákonem nebo je její úprava roztržena v různých právních předpisech.

Francie	Neexistuje jednotná právní úprava dlouhodobé péče. Code de la sécurité sociale - stanoví především, kdo je oprávněnou osobou a výši příspěvků; Code de l'action sociale et des familles	Právně ukotvena možnost volna dlouhého rok i více z důvodu péče o blízkou osobu za předpokladu, že ztráta autonomie osoby je minimálně 80% (zaměstnavatel může odmítnout z obchodních důvodů)	Ne
Itálie	Problematika dlouhodobé péče roztržena v různých legislativních úpravách: Zákon č. 118/1971, o dávkách v invaliditě; Zákon č. 18/1980, o příspěvcích na mobilitu	Žádné speciální výhody nebo dávky pro pečující rodinné příslušníky. Doba pečování se započítává do náhradních dob pojištění pro důchodové pojištění	Ne
Lucembursko	Zákon o zavedení pojištění závislosti, ve znění zákona ze dne 23. prosince 2005.	Žádné speciální výhody nebo dávky pro pečující rodinné příslušníky. Doba pečování se započítává do náhradních dob pojištění pro důchodové pojištění.	Ne
Německo	Zákon o pojištění pro případ dlouhodobé péče (součástí Sozialgesetzbuch)	Odvody na důchodové a úrazové pojištění za pečující osobu (platby jsou odváděny i pro případ odpočinku od péče). Benefity jsou především ve vztahu k zaměstnání a pracovnímu uplatnění. V zájmu sladování péče a zaměstnání je možné na základě zákona o péči (Pflegezeitgesetz) a zákona o období rodinné péče (Familienpflegezeitgesetz). Krátkodobé přerušení práce (kurzzeitige Arbeitsverhinderung). Dalšími benefity jsou daňové úlevy.	Ano (Pflegezeit). Zaměstnanci v podnicích s nejméně 15 zaměstnanci mají nárok na neplacené volno po dobu až 6 měsíců, aby mohli pečovat o příbuzné, kteří toho potřebují. Pokračují odvody na zdravotní a penzijní pojištění. Pečovatel si přitom sám může zvolit, zda bude postaven zcela mimo zaměstnání anebo si ponechá částečný úvazek. V tomto případě však nesmí pracovat víc než 30 hodin týdně. Další možností sladění péče a pracovního uplatnění je

			nedávno zavedená rodinná pečovatelská dovolená (Familienpflegezeit). Od ledna 2012 je pečujícím, kteří pečují o blízkého člena rodiny, zákonem nabízena možnost po určité období – maximálně 24 měsíců - omezit svou pracovní dobu na 15 hodin týdně. Na pečovatelskou dovolenou není právní nárok
--	--	--	--

8.3. Modely řešení důsledků metamorfóz mezigeneračních vztahů v rodině.

V předchozích kapitolách byla představena problematika metamorfóz mezigeneračních vztahů v rodině a stárnutí populace z hlediska jejich širších souvislostí. V této kapitole se pokusíme předložit tezi o modelech řešení a přístupech, které se mohou uplatnit ve světě. Jedná se spíše o úvahovou část. Modely zohledňují především to, jak státy přistupují k odpovědnosti rodiny za péči o starší osoby a byly vytvořeny s ohledem na základní hodnoty, které zastávají. Modely se liší ve finanční podpoře státu na zajištění péče, podílem nestátních organizací a dobrovolníků v péči o nesoběstačné seniory. Důležité je vycházet i z historického kontextu, do jaké míry byla rodina zapojena do péče o seniory. Například solidaritní přístup ve Francii nebo na druhé straně situace v USA (Maclean, 2005), kdy je tradičně podporována institucionální péče a v domácnosti zůstává pouze 40% starších osob závislých na péči (OECD, 2013).

Liberální model

První model, historicky nejstarší, klade důraz na svobodu a nezávislost jedinců a na minimální intervence státu do rodin, a tedy i do mezigeneračních vztahů. V podstatě nezáleží na tom, zda je péče poskytována v rodině nebo v instituci, její finanční zabezpečení je otázkou především osoby, která péči potřebuje. Je prosazována odpovědnost jednotlivce za svůj život a za budoucí blaho nebo nouzi. Prosazuje se především soukromé spoření. Podpora pečujícím je zajišťována spíše daňovými úlevami, než přímými platbami. Nejdůležitější v tomto modelu přístupu k problematice je odpovědnost jednotlivců za svoji

budoucnost a stát do mezigeneračních vztahů, které jsou podstatou zajištění péče o starší příbuzné, nijak neintervenuje (ve smyslu podpory nebo motivace) nebo intervenuje minimálně.

Korporativní model

Korporativní model je založen převážně na kombinaci dobrovolného soukromého spoření a povinného pojištění, kterým stát nutí občany, aby se pro případ závislosti pojistili. Například v Německu existuje pojištění pro případ dlouhodobé péče. Mezigenerační vztahy a odpovědnost rodin za péči o staré příslušníky je podporována různými nástroji, programy a projekty. Podpora pečujícím je zajišťována více nástroji, z toho nejvýznamnější jsou především přímé platby pečujícím nebo osobám závislým na péči. Velmi důležitá je tedy v celém systému péče rodina s podporou státu.

Institucionální model

Institucionální model reflektoval rozpad vícegeneračních rodin, který v důsledku znamenal neschopnost rodin postarat se o své potřebné, a proto bylo nutné posílit odpovědnost státu za péči o závislé osoby. V institucionálním modelu se prosazuje jak povinné pojištění, tak i formy převážně dobrovolného spoření a dále mnoho nástrojů na podporu rodin v péči o starší generaci. Přehodnocuje se přístup k problematice z „povinnosti státu“ k „právu člověka na důstojnou péči“. Jak uvádí Jeřábek (2013), teorie péče o seniory, které počítají s právem na péči ve smyslu dosažitelnosti služeb, kdykoliv jsou požadovány, přenášejí odpovědnost za péči z rodiny na komunitu a stát. Toto přenášení odpovědnosti však má své zřejmé limity a nevýhody.

9. Diskuze a formulace závěrů ve vztahu k teorii a ke stanoveným premisám práce

Charakteristickým rysem demografických prognóz napříč evropskými státy je stárnutí populace. Na tento fenomén nahlížíme jako na společenský proces znamenající metamorfózu celého životního cyklu, který se odráží ve všech etapách lidského života (Tomeš, 2012). Z předchozích kapitol věnujícím se širším souvislostem problematiky vyplývá, že metamorfóza životního cyklu se nutně projevuje na mezigeneračních vztazích v rodině. K přeměnám mezigeneračních vztahů dochází v kontextu širších sociálních, ekonomických i kulturních souvislostí, a ve svých důsledcích mají vliv na celý soudobý systém sociální ochrany. Pokusíme se proto shrnout dosavadní poznatky a identifikovat klíčové oblasti a jejich přesah do sociální politiky a do celého systému sociální ochrany. Smyslem zhodnocení a diskuze je především zmapování jednotlivých oblastí sociální politiky, které souvisí s problematikou metamorfóz mezigeneračních vztahů v rodině a formulace vhodných opatření, respektive identifikace zaměření opatření.

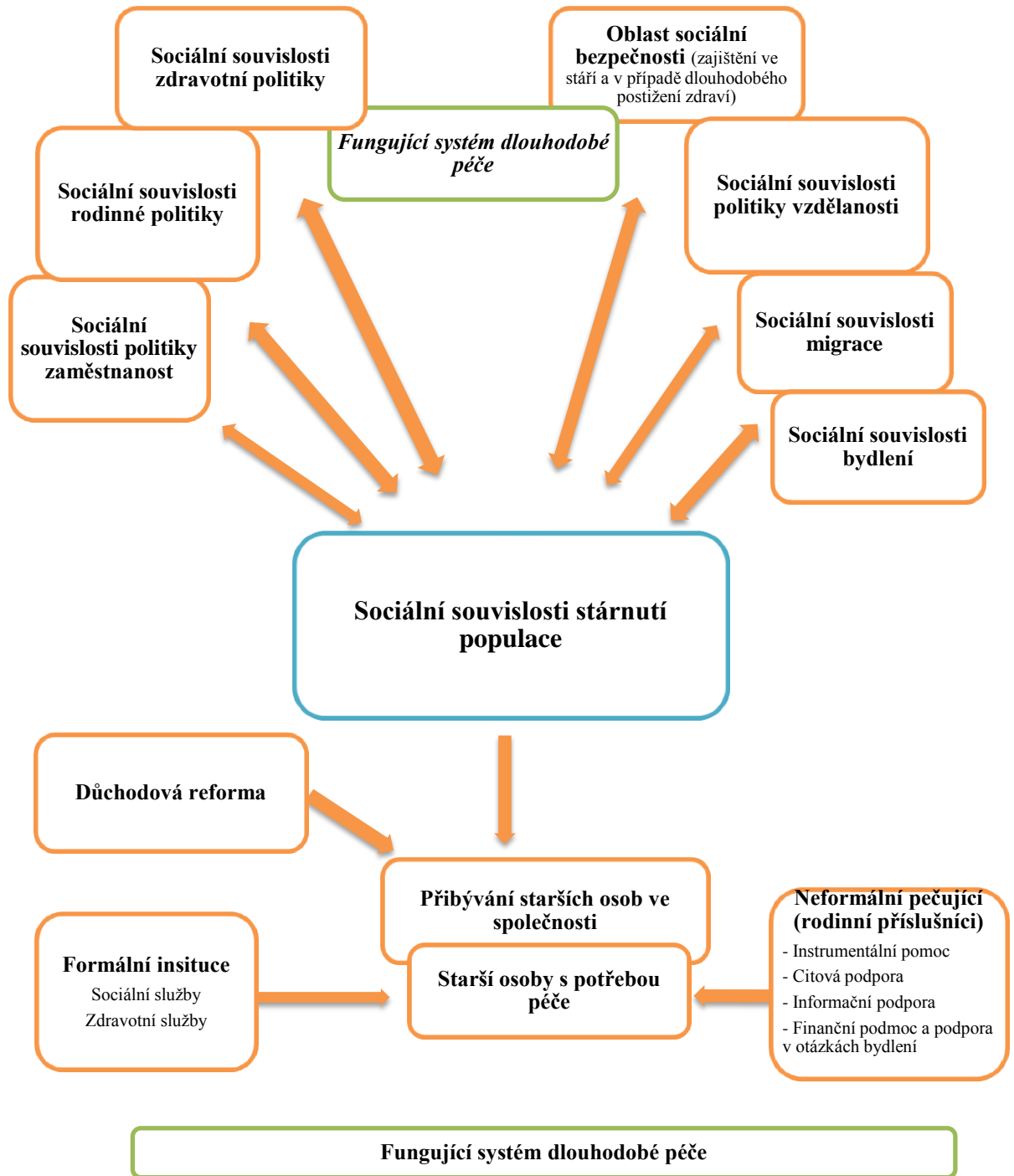
Stárnutí populace, změny v rodinné struktuře, rozšiřování vazeb v důsledku vysoké rozvodovosti a další diverzifikace forem rodinného života znamenají pro oblast sociální politiky velkou výzvu. Navzdory prodlužující se naději dožití, lepšímu zdravotnímu stavu a rozmanitějším stylům života, tedy měnícím se individuálním charakteristikám, zůstávají sociální struktury (struktury sociální ochrany) ve svém vývoji opožděny, takže svým způsobem podstatně redukuje "struktury příležitosti" (opportunity structures), tedy příležitosti k dalšímu vzdělávání, zaměstnávání a sociálním aktivitám rostoucích počtů seniorů (Rileyová, Kahn a Fonerová, 1994 in Rabušic 2002).

Výzkumy (EC, 2014), které se zabývají faktory podmiňujícími kvalitu života ve stáří, dokumentují, že významným determinanem jsou mimo jiné dobře fungující vztahy v rodině. Samotné stárnutí jedince probíhá individuálně v kontextu mnoha vlivů. Faktory ovlivňující kvalitu života ve stáří a tedy i vztahů v rodině, jsou závislé na životním cyklu jedince. Za nejpodstatnější aspekty ovlivňující kvalitní vztahy ve stáří a v nejširším smyslu pohodu ve vyšším věku je možné považovat výchovu dětí v rodině a rodinnou historii (rozvody, nesezdaná soužití), oblast zaměstnanosti, především, jak se jedinci podařilo sladit pracovní a rodinný život, a jak jedinec prožívá a zvládá události v pozdějším věku, které jsou se stářím spjaty, jako odchod do důchodu, ovdovění, přibývání zdravotních obtíží nebo dojde-li

ke změnám v oblasti bydlení (například přechod z přirozeného prostředí domova do institucionální péče).

Z výše popsaných důvodů je při přípravě reformy reagující na stárnutí populace nezbytné přihlížet ke všem procesům, nikoliv jen k některým aspektům. Pro přijetí a následnou implementaci vhodných a efektivních opatření je nutné znát širší socioekonomické souvislosti stárnutí populace a reformovat všechny procesy (reformy zdravotní politiky, politiky zaměstnanosti, rodinné politiky a další). Jak ve své stati uvádí Tomeš (2012), nestačí jen řešit přibývání starších osob ve společnosti a situaci řešit prodloužením hranice odchodu do důchodu, případně formami spoření na důchod. Tato opatření jsou sice nejviditelnější reakcí na demografické změny ve společnosti, nicméně ve vazbě na celý systém sociální ochrany, jsou pouze jednou součástí.

Tabulka č. 8: Schéma širších sociálních souvislostí stárnutí populace

Zdroj: vlastní zpracování

Smyslem grafického znázornění je poukázat na širší sociální souvislosti demografického stárnutí. Dolní část grafu ukazuje, že jedním z projevů stárnutí populace je přibývání starších osob ve společnosti (s přibýváním osob ve věku 80 + vzrůstá u části populace potřeba péče). Přibývání starších osob a s tím související vyváženost mezi plátcí a příjemci důchodů je nejviditelnější součástí tohoto jevu, na který v současnosti stát reaguje především prostřednictvím důchodové reformy. Viditelnou částí demografického stárnutí je také nárůst osob s potřebou zajištění péče, kdy je vyžadována kombinace komponenty péče zdravotní i sociální. V návaznosti na snahy okolních států je i v České republice toto řešeno prostřednictvím dlouhodobé péče (v našich podmínkách je elementárním předpokladem pro fungování dlouhodobé péče nastavení efektivní spolupráce mezi zdravotním a sociálním segmentem, včetně financování). Součástí dlouhodobé péče (v tomto případě jsou cílovou skupinou dlouhodobé péče starší osoby závislé na péči) jsou formální instituce, které zahrnují jak sociální, tak i zdravotní služby, ale především neformální pečující, jejichž důležitost stále vzrůstá a jejichž role v celém systému nabývá na významu.

Horní část grafu mapuje možnosti a příležitosti sociální politiky, jak efektivně reagovat na problematiku stárnutí populace. Sociální politika se nesmí zabývat pouze řešením jednotlivostí, ale koncepční úpravou celého systému. Připomeňme, že opatření v oblasti sociální politiky musí respektovat její hlavní principy a usilovat o jejich naplňování. Stát jako subjekt sociální politiky garantuje dodržování principů a naplňování základních hodnot. Je k tomu motivován nejen právním řádem České republiky, ale i závazky plynoucími z mezinárodního práva. Sociální politika má rovinu obligatorní, tedy to, co stát musí konat ze zákona i fakultativní, tedy co veřejný sektor činit může ve prospěch příjemců (Tomeš, 2011). Reakce sociální politiky při přípravě reforem a opatření musí nutně vycházet z principu rovnosti, důstojnosti, svobody, solidarity a participace.

Lze se důvodně domnívat, že systematický a komplexní přístup sociální politiky ovlivní pozitivně vzájemné vztahy v rodině a mezi generacemi. Vhodně zvolená opatření sociální politiky navíc dokáží snížit rizika pro starší osoby, kteří jsou ohroženi osaměním (bezdětní jedinci, ovdovělí), zhoršením zdravotního stavu nebo sociální izolací (jedinci bez jakékoli aktivity nebo zájmu).

9.1. Souvislosti oborových politik a význam možných reformních opatření

Následující podkapitola shrnuje cíle oborových politik a možná zaměření reformních opatření v reakci na stárnutí populace. Připomeňme, že obecným cílem reformní kroků je nejen dosažení rovnováhy mezi plátcí a příjemci důchodů a zastavení zvyšování deficitů důchodových systémů, ale i podpora vzájemnosti v rodině a kvalitativní úrovně vztahů mezi generacemi, přestože je tento pozitivní dopad možných opatření obtížně měřitelný. Z následujícího textu je patrné, že jednotlivé souvislosti jsou ve vzájemné vazbě, prolínají se a v ideálním případě na sebe navazují.

9.1.1. Sociální souvislosti zdravotní politiky

Z pohledu sociální politiky je důležitým tématem především dostupnost zdravotní péče (regionální, finanční a v odpovídající kvalitě), neboť zdraví je podmínkou pro výdělečnou činnost člověka a tak i jeho ekonomickou soběstačnost. Veřejné zdraví také významně souvisí se sociálním zabezpečením (zhoršení zdravotní péče zvyšuje náklady na systémy nemocenského a důchodového pojištění). S rozvojem zdravotní péče úzce souvisí prodlužování naděje dožití, neboť lidé méně často než v historii umírají v dětském nebo středním věku a díky medicíně se dožívají vysokého stáří. Otázka, která musí zajímat sociální politiku je, zda s dosahováním vyššího věku je zachována i odpovídající kvalita života. Zdravotní a sociální péče jsou neodmyslitelně spojené nádoby, především z toho důvodu, že jejich příjemci ve vyšších věkových skupinách vyžadují kombinaci obou typů péče. Podle prognóz bude přibývat v důsledku zvyšující se naděje dožití osob, které budou závislé na pomoci jiné fyzické osoby. Současný stav je v České republice nevyhovující. Na jedné straně léčebny dlouhodobě nemocných jsou zdravotnickými zařízeními, kde není zajištěna odpovídající sociální péče, kterou uživatelé služby potřebují. Na druhé straně pobytová zařízení sociálních služeb, která zdravotní péči zajišťují prostřednictvím služeb home care nebo odbornosti 913 (všeobecná sestra v sociálních službách), nejsou připravená na zajišťování zdravotní péče ve větším rozsahu. Navíc spory se zdravotními pojišťovnami o proplácení úkonů a nekonceptní řešení ze strany resortu práce a sociálních věcí a ministerstva zdravotnictví zatím nenapovídají, že by mělo dojít v této věci k posunu. Zdravotní politika a její dostupnost má ještě jeden rozměr. Pokud tvrdíme, že navzdory metamorfózám mezigeneračních vztahů je schopná rodina za určité podpory ze strany státu pečovat o osobu závislou v domácím prostředí, musí být dostupné nejen služby sociální péče,

ale i terénní zdravotní služby (home care). Cíle zdravotní politiky v kontextu širších sociálních souvislostí naší problematiky lze v podstatě rozlišit následovně:

Prevence	Terapie	Rehabilitace
Zahrnuje problematiku aktivního zdravého stárnutí, snižování rizika předčasného zestárnutí, bezpečnosti a ochrany zdraví při práci atp. Zlepšující se prevence (například včasná diagnostika nemoci a zahájení adekvátní léčby) prodlužuje ekonomickou aktivitu osob do pozdějšího věku.	V případě poškození zdraví dostupná zdravotní péče s cílem úplné úzdravy.	Cílem je zařadit jedince po nemoci či úrazu znovu do aktivního společenského života, a to koordinací všech dostupných rehabilitačních postupů (zdravotní rehabilitace je jen jednou součástí).

9.1.2. *Oblast sociální bezpečnosti*

Do oblasti sociální bezpečnosti pro účely diplomové práce řadíme zajištění ve stáří a v případě dlouhodobého postižení zdraví. V současnosti, jak bylo již několikrát zmíněno, je řešena problematika skrze důchody a otázku udržitelnosti veřejných rozpočtů. To je však jen jednou součástí reformních opatření. Cílem je také zabezpečit starší osoby zdravotními a sociálními službami. Dlouhodobé onemocnění a problematika dlouhodobé péče se týká všech věkových skupin. Je třeba upozornit, že není možné bez zohlednění ostatních aspektů zužovat problematiku pouze na starší osoby, jak se často děje. Vzhledem k demografickým změnám spočívajícím ve stárnutí populace je však cílová skupina seniorů (především nárůst věkové skupiny 80+) nejviditelnější a v oblasti sociální politiky je třeba přijmout nezbytná opatření. Dlouhodobá péče je neoddelitelným odvětvím sociální ochrany, které má svá specifika. V mnoha evropských státech došlo k uznání dlouhodobé péče jako nové sociální události a riziko dlouhodobé péče je ošetřeno povinným pojištěním. Budoucnost dlouhodobé péče je založena na základním principu, a sice že existuje právo na podporu a péči dlouhodobě nemocným s preferencí domácí (neformální) péče před péčí institucionální. Dlouhodobá péče, respektive sociálně zdravotní pomezí, se navíc týká i péče o terminální

pacienty. Ačkoliv je paliativní péče v gesci Ministerstva zdravotnictví, měl by i resort práce a sociálních věcí usilovat o podporu důstojného umírání, pokud možno v domácím prostředí.

9.1.3. Sociální souvislosti vzdělávací politiky

Vzdělávací politika má také svůj sociální obsah. Společnost opírající se o znalosti, formulovaná ve strategii Evropské unie do roku 2020, je předpokladem pro uchování dosažené kvality života v evropských státech. Znamená to, že lidé vystřídají fyzickou práci za práci duševní a z tohoto důvodu se budou muset na zaměstnání déle připravovat a více vzdělávat. „Prodlužuje se doba vzdělávání, posouvá se den nástupu do prvního zaměstnání, zvyšuje se ekonomická zátěž rodiny i státu, který na proces vzdělávání výrazně přispívá. Růst nákladů na vzdělávání je v evropských podmínkách také součástí procesu stárnutí obyvatelstva, protože stárnou i nově příchozí na trh práce“ (Tomeš, 2012, s. 65).

Vzdělání je významným faktorem sociální mobility, a proto má dopad na metamorfózy mezigeneračních vztahů v rodině. Je významnou souvislostí stárnutí populace. Vzhledem k faktu, že bude přibývat starších osob ve společnosti, je nezbytné, aby reagovala i vzdělávací politika. Již v současné době se projevuje trend po vysokoškolském vzdělávání. Máme méně učňů, více vysokoškoláků, kteří pak obtížně hledají zaměstnání. Pokud chceme, aby byla společnost a jednotlivci co nejvíce ekonomicky soběstační, neboť jen tak mohou uspokojovat potřeby své a svých blízkých (starých rodičů), musíme provázat systém vzdělávání a jeho obsah s trhem práce. Dalším rozměrem vzdělávací politiky je fenomén celoživotního učení, jehož důležitost je v posledních letech předmětem výzkumů a diskuzí. Ve společnosti přibývá starších lidí, kteří se znalostmi (například) informačních technologií vyrovnají mladším generacím, přesto že se s nimi seznámili až v pozdějším věku. Celoživotní učení je významným aspektem, který pomáhá odstraňovat bariéry mezi generacemi.

9.1.4. Sociální souvislosti politiky zaměstnanosti

Také zaměstnanost má své významné sociální parametry. Trh práce, zaměstnanost, dlouhodobá nezaměstnanost – vše ovlivňuje metamorfózy mezigeneračních vztahů v rodině. Sociální souvislosti politiky zaměstnanosti kopírují jednotlivé životní etapy jedince, a to od přípravy na povolání, dobu ekonomické aktivity až po období důchodu (v následující tabulce jsou uvedeny vybrané souvislosti jednotlivých etap):

Příprava na povolání	Zaměstnání	Důchod
Sladění obsahu vzdělávání s požadavky trhu práce	Sladění rodinného a pracovního života (zkrácené pracovní úvazky, předškolní zařízení apod.)	Zaměstnávání osob v důchodovém věku
Podpora stáží a možnosti získání praxe již při studiu	Sladění pracovního života s péčí o závislého člena rodiny (zkrácené pracovní úvazky, pečovatelská dovolená apod.)	Přechod z pracovního života do důchodu
	Sociální souvislosti zaměstnávání starších osob (problematika ageismu atp.)	
	Oblast pasivní politiky zaměstnanosti (řešení dlouhodobé nezaměstnanosti)	

V průběhu dějin vidíme posun k práci jako duševní aktivitě, která vyžaduje i delší přípravu na výkon samotné profese. Tato delší příprava se pochopitelně odráží na přístupu k manželství, respektive k odkládání založení rodiny do pozdějšího věku. Je nezbytné podporovat provázanost se vzdělávací politikou a nabízet například studentům stáže a zaměstnání již během studia, aby po jeho ukončení byli snadněji uplatnitelní na trhu práce a tím i co nejdříve ekonomicky soběstační. Naprosto zásadním nedostatkem politiky zaměstnanosti je nedostatečná podpora a motivace zaměstnavatelů k vytváření zkrácených pracovních úvazků. Pokud opět vycházíme z faktu, že populace stárne, chceme podporovat setrvání starších osob v domácím prostředí a zároveň si uvědomujeme, že většina z těchto starších osob bude dříve či později v určité míře závislá na pomoci jiné fyzické osoby, je nezbytné, aby rodinní pečující měli možnost skloubit péči s výdělečnou činností (jedná se o paralelu ke skloubení rodičovských a pracovních povinností, které je důležitým faktorem podporujícím mladé rodiny). Je třeba reflektovat i fakt, že starší pracovníci (především ženy) se častěji budou stávat pečujícími o své staré rodiče a zároveň budou pomáhat svým dospělým dětem s péčí o vnoučata. Důsledkem změn v zaměstnávání (častější střídání zaměstnání, rostoucí podíl outsourcingu atp.) se zhoršuje přístup k ekonomickým zdrojům u obyvatelstva vyššího věku, což nekoresponduje s nesystémovými opatřeními v podobě neustále se zvyšujícího věku odchodu do důchodu (Tomeš, 2012). Důležitá je také

oblast adjustace osoby na novou životní změnu spočívající v ukončení ekonomické aktivity a přechodu do důchodu. Zjednodušeně lze tvrdit, že úspěšná případně neúspěšná adaptace na novou životní roli po odchodu do důchodu ovlivňuje život jedince až do jeho konce. Problematický je rovněž souběh důchodu s odměnou za pracovní aktivitu, což vede ke společenským nerovnostem, o kterých je pojednáno v předchozích kapitolách.

9.1.5. Sociální souvislosti rodinné politiky

Demografické změny spočívající ve stárnutí populace znamenají pro život rodiny více let společného soužití generací. Mezigenerační vztahy jsou stále rozmanitější, a to například v souvislosti s měnící se strukturou rodiny (rozvody, nesezdaná soužití, matky samoživitelky) nebo se vzrůstající dlouhověkostí. Rodinná politika může ovlivnit společenský proces stárnutí populace především pronatalitními opatřeními. Existují povinnosti státu na podporu a ochranu rodin, ale zatím neexistuje nadstavba těchto povinností pro podporu porodnosti ve společnosti. Možnost státu ovlivnit nízkou porodnost spočívá v podpoře při zakládání rodiny (novomanželské půjčky), v ochraně těhotných žen a matek v době mateřství (ochrana v pracovně právních vztazích nebo porodné), v ochraně a podpoře ekonomických funkcí rodiny (rodinné přídavky) nebo dostupnosti vhodných služeb (například k sladění pracovního a rodinného života). Nástrojů ke zvýšení porodnosti je vcelku mnoho, ale pronatalitní opatření je třeba důkladně připravit. Nestačí zvýšit porodnost, ale je třeba zvolit taková opatření, která zároveň podpoří výchovu dětí v rodině a nebude na škodu kvalitativnímu obsahu vztahů. Přibývání nových generací je vzhledem k demografickým prognózám žádoucí, a to ze dvou důvodů. První důvod – ekonomický, je bilance mezi plátcí důchodů a jejich příjemci a ekonomická vyváženost sociálních systémů, druhý důvod – sociální, spočívá ve větší populační základně potencionálních pečovateli v nejširším smyslu slova (zahrnujeme sem i kladně hodnocený vztah mezi prarodiči a vnoučaty, viz kapitola 4.3.).

9.1.6. Sociální souvislosti bydlení

Bydlení je ekonomickou záležitostí s mnoha sociálními souvislostmi. Jednou z těchto souvislostí jsou například vysoké náklady na bydlení, zvláště pro osamělé nebo na péči závislé starší osoby. Mnoho seniorů řeší tuto situaci odchodem do institucionální péče, aniž by ji skutečně potřebovali. Náklady jsou pro ně natolik vysoké, že je nezvládají. Někdy je na ně vyvíjen tlak i ze strany dětí, které si nemohou pořídit vlastní bydlení. Opatření by měla směřovat k podpoře dostupnosti bydlení (regulované nájemné, sociální bydlení,

rozdíly mezi městem a venkovem atp.). Jednou z možností je i podpora mezigeneračního bydlení.

9.1.7. Sociální souvislosti migrace

Současný globalizovaný svět usnadňuje mobilitu, která má dvě podoby. Jednak má na proces stárnutí populace vliv imigrace a s tím spojená měnící se struktura společnosti, za další snazší pohyb pracovníků nebo studentů má za následek, že někteří se nevracejí domů ani a nejsou k dispozici pro zajištění potřeb svých starších příbuzných. Sociálně politická opatření v oblasti migrace mají v podstatě několik možností. Imigrace znamená nový vliv na pracovním trhu v podobě konkurence domácí pracovní síle, ale také nároky rodin migrantů na služby a dávky. Základní sociální opatření souvisejí s možností ovlivnit integrační proces. Na straně druhé, je třeba motivovat české pracovníky, aby neodcházeli do zahraničí, tedy ne natrvalo.

Závěr

Stárnutí populace je sociální proces, k jehož studiu můžeme přistupovat skrze dvě odlišná pojetí. První užší pojetí popisuje stárnutí populace jako demografický trend spočívající v prodlužování střední délky života a klesající porodnosti, v důsledku čehož se zvyšuje a nadále bude zvyšovat podíl starších osob ve společnosti. Druhé širší pojetí vychází ze stejných demografických poznatků, ale uvažuje i o širších souvislostech, na jejichž základě vyvozuje, že stárnutí populace je proces znamenající metamorfózu celého životního cyklu a odráží se tak ve všech etapách lidského života a je důsledkem lepší zdravotní péče a rostoucí kvality života. Metamorfóza životního cyklu se logicky projevuje i na mezigeneračních vztazích v rodině.

Zaměření diplomové práce vychází z druhého, tedy širšího pojetí a snaží se identifikovat související aspekty a předložit tezi, že sociální politika, chce-li být efektivní, musí volit taková opatření, která ovlivní celý systém. Zájmem sociální politiky by nemělo být řešit pouze přibývání starších osob, ale systémově všechny aspekty problematiky, kterých se týká. Tedy nejen reformy v důchodovém systému, ale i opatření v oblasti vzdělávací politiky, politiky zaměstnanosti nebo zdravotní politiky (už dnes přes 50% lidí vyžadující zdravotní péči je z generace 65+ a dalších 20% je z populace mladší 18 let)

Proces stárnutí populace ve společnosti generuje ekonomické i sociální výzvy, které implikují velký potenciál, pokud na tento jev bude společnost správně a efektivně reagovat. Lze tvrdit, že rodina (v nejširším smyslu slova) zvládá ekonomické i sociální problémy efektivněji než stát, ale více než kdy jindy, zvláště v souvislosti s možnými ekonomickými krizemi, potřebuje k plnění svých funkcí veřejnou podporu. Pokud se při reformních opatřeních bude přihlížet ke všem souvisejícím procesům a jejich vazbám na různé systémy a opíráme-li se o tvrzení, že kvalita mezigeneračních vztahů se odvíjí od celého životního cyklu jedince, lze se domnívat, že i vzájemnost v rodině je možné ovlivnit vhodnými opatřeními sociální politiky.

Seznam použitých zdrojů

Literatura

- 1) BAHAR, G.: *Grandparents and Grandchildren Can Protect Each Other's Mental Health*. Livescience, August 12, 2013. Dostupné na <<http://www.livescience.com/38807-grandparents-grandchildren-protect-mental-health.html>>
- 2) BAUMAN, Z.; MAY, T.: *Myslet sociologicky (netradiční uvedení do sociologie)* Praha: SLON: 2010, 239 s. ISBN 978-80-7419-026-1
- 3) BENGTON, V. L.: *The Burgess Award Lecture: Beyond the Nuclear Family: The Increasing Importance of Multigenerational Bonds* Published by: National Council on Family Relations. University of Southern California: February, 2001.
- 4) BRIDGEMAN, J.: *Regulating family responsibilities*. UK: 2011. ISBN 978-1-40-94-0200
- 5) CARLSON, A.: *The Swedish experiment in family politics. The Myrdals and the interwar population crisis*. 1990, ISBN 978-0887382994
- 6) DISMAN, M.: *Jak se vyrábí sociologická znalost*. Praha: Karolinum, 2011, 372 s. ISBN 978-80-246-1966-8
- 7) FERGUSON, H.: *Protecting Children In Time: Child Abuse, Child Protection, And The Consequences Of Modernity* Basingstoke. Palgrave Macmillan, 2004.
- 8) GIDDENS, A.: *Proměna intimacy*. Praha: Portál, 2012, 215 s. ISBN 978-80-262-0175-5
- 9) GOODHEAD, A., McDONALD, A. 2007. *Informal caregivers: literature review: a report prepared for the national health committee*. Wellington: National Health Committee.
- 10) GUNNAR MYRDAL, K., MYRDAL, A.: *Crisis in the Population Question*, 1934
- 11) HARTL, P., HARTLOVÁ, H.: *Velký psychologický slovník*. Praha: Portál, 2010, 797 s. ISBN 978-80-7367-686-5
- 12) HARTLEY, G.; GIBSON, J.: *The dynamics on aging families. A handbook for adult children*. Cambio Press: 2006. ISBN 0-9727985-8-9
- 13) HAŠKOVCOVÁ, H.: *Fenomén stáří*. Praha: Panorama, 2010, 365s. ISBN 978-80-87109-19-9
- 14) HOLMEROVÁ, I., JURAŠKOVÁ, B, ZIKMUNDOVÁ, K. a kol: *Vybrané kapitoly z gerontologie*. Praha: Gerontologické centrum 2007.

- 15) HORECKÝ, J.: *Role rodinných pečovatelů v systému sociální a zdravotní péče v ČR. Článek vznikl v rámci projektu PRVOUK ISS P 17“ a projektu „Specifického vysokoškolského výzkumu. ISS SVV 2013 267 501“.*
- 16) JEŘÁBEK, H. a kol.: *Mezigenerační solidarita v péči o seniory.* Praha: SLON, 2013. 316 s. ISBN 978-80-7419-117-6
- 17) KELLER, J.: *Soumrak sociálního státu.* Praha: SLON, 2009, 158 s. ISBN 978-80-7419-017-9.
- 18) KELLER, J.: *Tři sociální světy. Sociální struktura postindustriální společnosti.* Praha: SLON, 2011, s. 211. ISBN 978-80-7419-044-5
- 19) KOLDINSKÁ, K.: *Gender a sociální právo: Rovnost mezi muži a ženami v sociálněprávních souvislostech.* 1. Vydání. Praha: C. H. Beck, 2010, 256 s. ISBN 978-80-7400-343-1
- 20) KOLOMAZNÍK, T.: *K některým sociálním aspektům a posunům v koncepcích postindustriální a informační společnosti.* Praha: Sociologický časopis, 2000, Vol. 36 (No. 2: 221-232).
- 21) KOVAŘÍK, J., ŠMOLKA, P.: *Současná rodina. Problémy, konstanty, proměny, naděje.* Praha: Asociace manželských a rodinných poradců ČR, 1996, s. 71.
- 22) KUBALČÍKOVÁ, K.: *Expertíza pro cílovou skupinu „senioři“.* Brno: Katedra sociální politiky a sociální práce FSS MU, Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, 2006.
- 23) MACLEAN, M.: *Family law and family values.* USA: The Onati Institute for the sociology of law, 2005. ISBN 1-84113-547-X
- 24) MAKARENKO, A. S.: *Vybrané pedagogické spisy.* 1. vyd. Státní pedagogické nakladatelství, 1952. 275 s. ISBN PK-0002.137.
- 25) MAŘÍKOVÁ, H. (ed.): *Proměny současné české rodiny. Rodina, gender, stratifikace.* Praha: SLON, 2000. ISBN 80-85850-93-1
- 26) MAŠEK, D.: *Prarodiče a vnoučata.* Právo a rodina, c. 5, s. 10 – 12, 2001
- 27) MATOUŠEK, O. a kol.: *Encyklopedie sociální práce.* Praha: Portál, 2013, 570 s. 978-80-262-0366-7

- 28) MATOUŠEK, O. Et al.: *Sociální služby. Legislativa, ekonomika, plánování, hodnocení*. Praha: Portál, 2007. 184 s. ISBN 978-80-7367-310-9
- 29) MILLAR, J., WARMAN, A.: *Family obligations in Europe. Family Policy Studies Centre in Association with Joseph Rowntree Foundation*, November 1996, UK. Dostupné na http://opus.bath.ac.uk/28332/1/MPS-4W3-03_family_obligations_in_eu_001.pdf. ISBN 0-907051-97-9
- 30) MILLS, T., GILLEN, M.; JUMP, J.: *Family Relationships in an Aging Society*, Institute on Aging, University of Florida: 2003.
- 31) MOŽNÝ, I.: *Rodina a společnost*. Praha: SLON, 2006, 311 s. ISBN 80-86429-58-X
- 32) MOŽNÝ, I., PŘIDALOVÁ, M. BÁNOVCOVÁ, L. *Mezigenerační solidarita. Předběžná zpráva z mezinárodního srovnávacího výzkumu Hodnota dětí a mezigenerační solidarita*. Praha: VÚPSV, 2003.
- 33) MURPHY, R. E.: *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Praha: SLON, 1998, 267 s. ISBN 80-85850-53-2
- 34) PALARIC, E., DUFOUR, A.: *Abstract. Solidarity between Generations in Europe. European Year for Active Aging*. 2012, France Bénévolat.
- 35) PRESSMAN, S.: *Encyklopedie nejvýznamnějších ekonomů*. Brno: Barrister & Principal, 2005, ISBN 80-86598-57-8
- 36) PRUDKÝ, L. a kol.: *Inventura hodnot. Výsledky sociologických výzkumů hodnot ve společnosti České republiky*. Praha: Academia, 2009. ISBN 978-80-200-1751-2
- 37) RABUŠIC, V.: *Stárnutí populace jako pohroma nebo sociální výzva?* Praha, VÚPSV, 2002.
- 38) RABUŠIC, L., VOHRALÍKOVÁ, L.: *Čeští senioři včera, dnes a zítra*. Praha, VÚPSV – výzkumné centrum Brno, 2004.
- 39) REJZEK, J.: *Český etymologický slovník* Voznice: 2002. ISBN 80-85927856
- 40) SAK, P., KOLESÁROVÁ, K.: *Sociologie stáří a seniorů*. Praha: Portál, 2012, 232 s. ISBN 978-80-247-3850-5
- 41) SÝKOROVÁ, D.: *Autonomie ve stáří*. Praha: SLON, 2004, 284 s. ISBN 978-80-86429-62-5

- 42) SÝKOROVÁ, D.; Bengtson, V. L.: *Od solidarity jako základu intergeneračních vztahů v rodině k ambivalenci a vyjednávání*. FF Univerzity Palackého, Olomouc, přehledová stať. 2006
- 43) ŠTĚPÁNKOVÁ, H., ed.: *Sborník příspěvků z mezioborové konference o stárnutí*. Psychiatrické centrum: 2013. Dostupné na <http://www.pcp.lf3.cuni.cz/pcpout/dokumenty/Nerecenzovany_sbornik_vsech_prispevku.pdf>
- 44) TOMEŠ, I., KOLDINSKÁ, K.: *Sociální právo Evropské unie*. Praha: Beck, 2003. 267 s. ISBN 80-7179-831-2
- 45) TOMEŠ, I.: *Obory sociální politiky*. Praha: Portál, 2011. 368 s. ISBN 978-80-7367-868-5
- 46) TOMEŠ, I.: *Úvod do teorie a metodologie sociální politiky*. Praha: Portál, 2010, 439 s. ISBN 978-80-7367-680-3
- 47) TOMEŠ, I.: Širší sociální souvislosti stárnutí obyvatelstva – mýty a skutečnosti. Fórum sociální práce. 2012, č. 1, s. 63 – 75. ISSN 1804-3070
- 48) TOMEŠ, I.: *Společenská odpovědnost za pomoc dlouhodobě nemocným*. Fórum sociální práce. 2010, č. 1, s. 13 – 30. ISSN 1804-3070
- 49) TOMEŠ, I.: *Otázky realizace povinné sociální solidarity sociálním státem*. Fórum sociální práce. 2010, č. 2, s. 49 – 69. ISSN 1804-3070
- 50) TOMEŠ, I.: *Impact of Ageing – A Common Challenge for Europe and Asia, Conference*, University of Vienna, June 7-8, 2006.
- 51) VÁGNEROVÁ, M.: *Psychopatologie pro pomáhající profese*. Praha: Portál, 2008, 872 s., ISBN 978-80-7367-414-4
- 52) VIDOVIČOVÁ, L., RABUŠIC, L., PRINZOVÁ, M.: *Senioři a sociální opatření v oblasti stárnutí v pohledu české veřejnosti: Zpráva z empirického výzkumu*. Praha: VÚPSV, 2003.
- 53) VIDOVIČOVÁ, L.; GALČANOVÁ, L.; PETROVÁ KAFKOVÁ, M.; SÝKOROVÁ, D.: *Stáří ve městě, město v životě seniorů*. Praha: Sociologické nakladatelství SLON, 2013. ISBN 978-80-7419-141-1
- 54) WHITEMAN, H.: *Mental health benefits of good grandparent-grandchild relationships*. Medical News Today. MediLexicon, Intl., 13 Aug. 2013. Web. 20 Nov. 2014.

<<http://www.medicalnewstoday.com/articles/264717.php>>

55) WISE, K.: *Caring for our parents in an aging world: sharing public and private responsibility for the elderly*. New York, New York University School of Law, 2001.

56) ZEMAN, M.: *Výměnek, starý známý v novém kabátě*. 2013. Dostupné na <http://www.epravo.cz/top/clanky/vymenek-stary-znamy-v-novem-kabate-92627.html>

Právní dokumenty

57) 1811 Velký občanský zákoník

58) 1904 Code Civil

59) Ústavní zákon č. 2/1993 Sb., Listina základních práv a svobod

60) Zákon č. 48/1997 Sb., o veřejném zdravotním pojištění, ve znění pozdějších předpisů

61) Zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách, ve znění pozdějších předpisů

62) 2009 Listina základních práv Evropské unie

63) Zákon č. 372/2011 Sb., o zdravotních službách, ve znění pozdějších předpisů

Relevantní mezinárodní dokumenty

64) Madridský mezinárodní akční plán pro problematiku stárnutí. OSN, 2002. Dostupné na: <<http://www.mpsv.cz/files/clanky/1205/madrid.pdf>>

65) Globální města přátelská seniorům: Průvodce. WHO, 2007. ISBN 978 92 4 154730 7
Dostupné na: http://www.who.int/ageing/WHO_age_friendly_cities_cz.pdf

66) OECD: Health at Glance 2013. OECD Indicators, OECD Publishing: 2013.

67) Informal care in the long-term care system European Overview Paper. Athens/Vienna, May 2010.

Relevantní dokumenty ministerstev, regionálních orgánů a výzkumné zprávy

68) Věková struktura obyvatel podle dat sčítání lidu 2011, Český statistický úřad. Zveřejněno dne: 31. 3. 2014.

69) Analýza příjemců příspěvku na péči a potenciálních klientů dlouhodobé péče, MPSV, Verze 2.4, 2011.

Dostupné na <http://podporaprocesu.cz/wpcontent/uploads/2013/01/Analyza_prijemcu.pdf>

70) Dlouhodobý program zlepšování zdravotního stavu obyvatelstva ČR - Zdraví pro všechny v 21. Století. Dostupné na: <<http://www.msmt.cz/vzdelavani/zdravi-21-dlouhodoby-program-zlepsovani-zdravotniho-stavu-obyvatelstva-cr-zdravi-pro-vsechny-v-21-stoleti-projednan-vladou-ceske-republiky-dne-30-rijna-2002-usneseni-vlady-c-1046>>

71) Kritéria transformace, humanizace a deinstitucionalizace vybraných služeb sociální péče. Příloha č. 1B. (MPSV, 2011).

Dostupné na: <http://www.mpsv.cz/files/clanky/7871/priloha_1B.pdf>

České internetové portály

<http://www.mpsv.cz>

<http://www.euroskop.cz>

<http://www.osn.cz>

<http://www.vupsv.cz>

<http://www.czso.cz>

<http://obcanskyzakonik.justice.cz>

Mezinárodní internetové portály

<http://epp.eurostat.ec.europa.eu>

<http://ec.europa.eu>

<http://www.un.org>

Zdroje využité pro analýzu zahraničních dat

Srovnávací přehled systémů sociální ochrany MISSOC.

Dostupné na: <<http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=815&langId=en>>

European Judicial Network in civil and commercial matters.

Dostupné na: <http://ec.europa.eu/civiljustice/network/network_en.htm>

European Social Survey Dostupné na: <www.europeansocialsurvey.org>

SHARE–Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe.

Dostupné na: <<http://www.share-project.org/>>

Seznam tabulek a grafů

Tabulka č. 1: Schéma vyživovací povinností dětí k rodičům	31
Tabulka č. 2: Vývoj počtu obyvatelstva v letech 1950 až 2011 s grafickým znázorněním....	48
Tabulka č. 3: Vybrané statistické údaje o ekonomické aktivitě žen	53
Tabulka č. 4: Celkový počet mužů a žen ve věkové skupině 90 a více let (1980 - 2011) s grafickým znázorněním.....	56
Tabulka č. 5: Počet osob ve věku 80 let a více podle pohlaví (1980 - 2011).....	58
Tabulka č. 6: Občanskoprávní povinnost rodin za pomoc a podporu starým rodičům - institut vyživovací povinnosti.....	73
Tabulka č. 7: Veřejnoprávní intervence ve vybraných státech s ohledem na pečující rodinné příslušníky a jejich možnou podporu.....	74
Tabulka č. 8: Schéma širších sociálních souvislostí stárnutí populace.....	80